Историјски архив СРЕМ
22000 Сремска Митровица
Вука Караџића 4
www.arhivsrem.org.rs

За издавача
Дејан Уметић

Монографије, књига 18.

Рецензенти
проф. др Дејан Микавица
проф. др Ненад Лемајић
проф. др Боро Бронза

Уредник
Нада Симић Лемајић

Штампа
САЈНОС НОВИ САД
Момчила Тапавице 2
Тел.: +381 21 499-088
www.www.sajnos.co.rs

ISBN
978-86-84955-25-0

Забрањено прештампавање и фотокопирање.
Сва права задржава издавач и аутори.

ГОРАН ВАСИН
НЕНАД НИНКОВИЋ

СРЕМ У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ

-лојалност и преки суд-

Сремска Митровица
2018.

Штампање монографије је финансирао Град Сремска Митровица

Књига је настала као резултат Краткорочног пројекта од посебног интереса за одрживи развој АП Војводине под називом

Српска Војводина на путу присаједињења Краљевини Србији (1683–1918)

ПРЕДГОВОР

Основна идеја писања монографије *Срем у Првом светском рату* заснована је на чињеници да се анализом микро–целина сагледа и перцепција глобалних дешавања у Аустроугарској током великог ратног сукоба, о којима смо писали у рукопису *Пречански Срби у Великом рату 1914–1918*. Дугогодишња архивска истраживања у Бечу, Будимпешти, Сентандреји, Београду, Сремским Карловцима, Новом Саду и Сремској Митровици пружила су нам увид у најразличитију грађу која сведочи о ратним страдањима и недаћама Срба са подручја Срема. Зато се ова књига односи на Србе и српско питање на поменутом простору. Архивска грађа и литература, претежно стране провенијенције нам је омогућила да, са једне стране, пратимо ратовање и војне епопеје Сремаца на фронтовима на које су били послати током Великог рата, а са друге стране, да проучимо и судбину Срба који су остали у Срему. Циљ нам је био да прикажемо ратну драму, кроз причу и живот војника, обичног човека, свештеника, који су свакодневицу сукоба пролазили на различите начине са заједничким именитељем – страдање и неизвесност.

Карловачка митрополија посебно је била под присмотром и притиском државних власти па је њена најважнија целина Архидијецеза, у чијој се канонској ингеренцији налазио Срем, била нераздвојни део наших истраживања. Личност владике пакрачког Мирона Николића, администратора Митрополије у фокусу је наше приче, имајући на уму кључну улогу овог значајног архијереја, који је чинио све да сачува имовину цркве, њене свештенике и вернике. Страдање Срба у Срему, депортације, интернације, хапшења, монтирани судски процеси, убиства током јесени 1914. део су којем смо посветили највише пажње, покушавајући да их ставимо у контекст процеса који су се истовремено дешавали у Галицији, затим у деловима Чешке и Словачке. Настојали смо да покажемо да се политиком коју су у Бечу и Будимпешти водиле елите од почетка рата, где се на сопственој територији примењивала тактика окупиране земље, реалност распада Монархије била неминовна.

Дезинтеграција Аустроугарске довела је Срем у нови оквир Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, идеја коју су Срби из Срема здушно подржали, као рационални и једини могући наставак политике елита од времена Светозара Милетића, Михаила Полит Десанчића, покрета Уједињене омладине српске и генерација које су имале на уму јасан циљ – сједињење са Краљевином Србијом. У немирним годинама између два светска рата српска елита је често заборављала срж те идеје, њену основну премису, да су велике жртве које је поднела српска војска и пречански Срби биле у циљу националног уједињења, а не нових српско–српских раскола који су се завршили великим националним сломом у XX веку.

Горња Добриња
Успење Пресвете Богородице 2018.

Аутори

ПОСЛЕДЊИ РАТ АУСТРОУГАРСКЕ

Криза Дуалног система која је од краја XIX века почела озбиљније да се одражава на решавање националног питања није наговестила крај, нити почетак краја Монархије. Економска стабилност, узлет културних и уметничких вредности као и клима општег друштвеног напретка која се осетила крајем XIX и почетком XX века, била је у контрасту са релативном слободом изражавања, суженом слободом штампе и суженим националним правима у односну на грађанске – либералне демократије. И поред покушаја новог редефинисања Нагодбе из 1867, формирањем нове словенске федералне јединице или стварањем нових локалних Ландатага, Монархија је одавала слику државе која није била у опасности да заврши своје постојање у скоријем периоду. Ослонац Монархије – култ личности старог владара Франца Јозефа, култ династије Хабзбург, потом војска и чиновништво били су фактор стабилности који је претрајавао кризе у којима се налазила држава.

Монархија је у дужем периоду покушавала да одговори на националне супротности и тензије давањем појединачних уступака и националних привилегија, али у периоду после Револуције 1848–1849. и сукоба са Италијом и Пруском (1859, 1866) маневарски простор је био мали, што је довело до склапања Нагодбе из 1867. Она је претворила државу у конфедерацију повезану у целину личношћу владара, заједничком војском, финансијама и спољним пословима. Одређене су и тзв. Заједничке делегације за расправе о актутним проблемима и решавања питања најчешће у вези са спољном политиком и материјалним обавезама оба државна чиниоца. Унутрашње уређење и на првом месту национална политика остављени су под ингеренцију влада у Бечу и Будимпешти. У том погледу национално питање решавано је доста тешко и на комплексан начин посебно у Угарској где је читавим низом закона 1868–1895. знатно сужен положај народности и утемељена мађаризација на законским основама, која је била значајан фактор дезинтеграције Монархије у последњим годинама њеног постојања. Ипак, у периоду пре Анексије Босне и Херцеговине (1908) није било озбиљнијих наговештаја суштинске дестабили-

зације нити назнака дезинтеграције Двојне монархије. Окупација ових територија са међународним мандатом Великих сила дефинисаним на Берлинском конгресу (1878) давала је могућност да се Аустроугарска и даље одржава у статусу озбиљног политичког фактора у концерну европских држава.

Националне тензије су озбиљно уздрмале Монархију почетком XX века. Највише су биле изражене у Галицији. Овом територијом су управљали Пољаци, а од 1869. службени језик је био пољски. Пољски министар без портфеља је био задужен да у Влади и Рајхсрату брани интересе владајуће пољске елите у Галицији. Локални Сејм био је владајуће регионално–политичко представништво. Пољаци су од 8 милиона становника Галиције, чинили 47,5% популације (3,8 милиона), а право гласа је имало око 10% становништва. Русини/Рутени су чинили око 3,2 милиона, Немци 90.000, док је број Јевреја био око 872.000. Међу Русинима најача је била компактна Украјинска национална група која је за сазив Рајхсрата 1911. освојила 28 мандата. Ова групација је била лојална Хабзбурговцима, али је имала заоштрене политичке односе са пољском владајућом већином, што је између осталог довело до убиства грофа Алфреда Потоцког, пољског намесника Галицијске управе, од стране једног украјинског студента током 1908. Ништа мање значајан проблем за владајуће кругове у Бечу није било постојање проруске струје тзв. Мало–Руса међу Русинима у Галицији, који су иако малобројни виђени као средство утицаја Русије и Руске цркве на дешавања на граници две државе.

Сарајевски атентат, Видовдана 1914, када је Гаврило Принцип убио престолонаследника Франца Фердинанда и његову супругу грофицу Софију Хотек, довео је Монархију у позицију, у којој са аспекта њене спољне политике није било превише избора сем ратног решења. Заједнички министар финансија Леон фон Билински, генерал Оскар фон Поћорек (Oskar Potiorek), затим начелник Генералштаба Конрад фон Хецендорф (Conrad von Hötzendorf), и министар спољних послова гроф Леополд фон Берхтолд (Leopld Graf Berchtold), вршили су притисак да се се српско питање реши ратом. Посебан притисак вршен је на грофа Иштвана Тису, министра–председника мађарске владе (7. јула) коме је директно предочено да ће Румуни из Трансилваније уколико се не нападне Србија, врло брзо кренути истим путем. Конрад је посебно под присмотру ставио (од 5. јула) водеће чешке политичаре, али и чешке војнике сматрајући их нелојалним Монархији и захтевајући увођење војних закона на територији целе државе.

Водеће структуре Аустроугарске нису заиста и до краја биле свесне расположења својих поданика. Ниједан од поменутих актера није добро проценио да ће улазак Монархије и рат са Србијом довести до Светског рата који ће означити крај постојања државе чији је статус велике силе био угрожен и пре Видовдана 1914. Цар Франц Јозеф, симбол конзервативизма Монархије, иако лично није био задовољан стилом живота и политичким идејама престолона-

следника Франца Фердинанда, сматрао је да је лична, династијска и државна обавеза да се реагује и да се Србија порази. Стари владар који је током више од шест деценија управљања Монархијом, постао и њен симбол, дубоко је био уврежен у мишљењу да је историјски легитимизам Хабзбурга, осећање привржености Аустроугарској, поштовање закона, дубока вера у мисију наднационалне државе једини исправан пут за опстанак и функционисање империје која је трајала четири века.

Сарајевски атентат изнео је многобројне неодумице и око курса спољне политике Монархије. Из Беча посматрано, пад династије Обреновић 1903. и долазак Петра I Карађорђевића на власт у Србији, заједно са проруским радикалима, донео је приличан број проблема на граници Монархије. Током Царинског рата 1906–1911. показало се да Краљевина Србија има виталност да одговори на притиске из Беча, а у том погледу Анексија Босне и Херцеговине узаврела је страсти у Србији. Српска јавност је све више приремана за будући сукоб са Монархијом. Победе српске војске у Балканским ратовима 1912–1913. показале су да Краљевина Србија може да доведе на границу Монархије 350.000 увежбаних и способних војника који су могли, и да се бране, и да нападају. Утицај Србије у Босни и Херцеговини и Хрватској је био у приличном порасту што је довело до додатних мера заоштравања политике Беча и Будимпеште према Балканским државама. Према Србији Монархија је одговорила најпре Велеиздајничким процесом 1909, затим током Балканских ратова директним помагањем стварање Албанске државе и заустављања изласка Србије на море новембра 1912. Слично је било и са Црногорским освајањем Скадра, при чему је Балхаусплац о политици краља Николе имао рђаво мишљење, сматрајући га сујетним старим политичарем који је мислио да може да буде верни русофил, са једне, и пријатељ Аустрије, са друге стране. Слом такве политике Црна Гора је платила 1915–1916. године.

Улога и утицај Русије у овим дешавањима и политичким превирањима од 1908. била је знатна. Слом Русије у рату са Јапаном 1904–1905. и неспретна рекација током Анексије Босне и Херцеговине, показала је да Русија више не сме да прави грешке на Балкану уколико жели да сачува статус Велике силе. Њен ауторитет у очима балканских држава значајно је био нарушен после Анексионе кризе. Отуда је њено учешће у стварању Балканског савеза и утицај током Балканских ратова растао, баш као и ниво анти–аустријске и анти–немачке пропаганде у Московској и Петроградској штампи. Удружења Славјанофила као и разни неформални руски комитети развили су живу пропаганду да се налет Немачке и Аустроугарске на Исток мора зауставити по сваку цену. Улога посланика Русије у Београду – Николаја Хартвига, посебно је у том погледу била значајна, како формалним, тако и неформалним утицајем. Сличног је става била и Руска црква и део Генералштаба који је сматрао да се Аустрија мора зауставити без обзира на ризике од великог рата са Немачком за који

Русија није била спремна. Агресивна пропаганда Русије у Галицији током 1913–1914. довела је до слања мањег контигента аустроугарске војске на границу са Русијом. Бечка јавност је све више читала о идејама Велике Русије, руском експанзионизму, везама Србије и Русије. Посебно сигнификантна у том погледу остаје реченица дипломате барона Адриан– Вербурга „*После Турске на ред долази Аустро Угарска*“. Сукоб је био на помолу. У таквој констелацији снага Сарајевски атентат и Млада Босна делују као вихор у сенци велике олује чије праве размере почетком јула 1914. нико није довољно сагледао. Аустријски напад на Србију у очима шефа Генералштаба Конрада, сматран је као предност за Двојну монархију у будућим играма Великих сила.

Привредне реформе у самој Аустроугарској која је крајем XIX века доживела убрзанију индустријализацију, напреднију урбанизацију и велики интелектуални узлет, на првом месту Бечког универзитета, али и књижевних и уметничких кругова везаних симболички за Ringstrasse, давала је полет миродавним круговима у нереалној процени стварне снаге Двојне монархије. У том погледу осећање напретка свакако је уливало снагу елитама у Бечу и Пешти да је снага њихове државе довољна да се лако уђе у сукоб са балканским државама и на агресивнији начин води спољна политика, посебно после Револуције и пораза Русије у рату са Јапаном (1905). Чињенице, ипак, нису до краја подржавале овакву теорију. Аустроугарска је држала под обуком, на годишњем нивоу (број регрута) свега 0,29% становништва, што је било мање од Русије са 0,35%, Немачке са 0,47% и Француске са чак 0,75%. Двојна Монархија је примера ради имала под оружјем 1912. свега 391.297 војника, према 1.332.000 колико је имала Русија. Више је него очито да би у случају рата највећи терет пао на Немачку. Током 1912–1913. у Рајху се вршила врло озбиљна дебата о повећавању војног буџета и регрутовању нових војника. Све гласнији су били наступи Социјал–Демократске странке која је заговарала престанак наоружавања. Ипак, после много мука Бетман Холвег је 1913. успео да издејствује повећавање војног буџета на 3,5% БНД, док је Аустроугарска издвајала свега 2,8%, а са друге стране Француска 3,9% и Русија 4,6%. Начелник немачког Генералштаба Хелмут фон Молтке је био резервисанији према ратној опцији током 1913. будући да су по његовим проценама Немачка и Аустроугарска биле слабије од сила Антанте за 827.000 војника. Сматрао је да ће се почетком 1914. тај број повећати на преко милион војника. Посебно критично било је питање железница као кључног стратегијског поља ратних операција за све Велике силе.

Аустроугарски ултиматум Србији 23. јула 1914. представљао је Рубикон за Двојну монархију. Решена да се војно обрачуна са Србијом, без коначне идеје о исходу рата, Аустроугарска није била спремна за рат ширих размера на првом месту са Русијом. Текст ултиматума био је неприхватљив за било коју суверену државу. Састављен је по моделу да га Србија не би прихватила, чега

су били свесни сви меродавни чиниоци у Бечу и Берлину. Сличног мишљења су били Едвард Грej и Сергej Сазонов. Прибраном реакцијом Николе Пашића и после дужих дипломатских преговора, Русија је и формално 25. јула узела Србију под своју заштиту. И поред најбоље воље коју је Србија показала да изађе у сусрет захтевима Беча, пристајући de facto на скоро све њене захтеве у врло помирљивом тону (спорна тачка 6. да се полицијским органима Аустроугарске дозволи истрага на територији Краљевине Србије, није била прихватљива пошто је потпуно рушила право суверене и независне државе, али је ту понуђена арбитража Међународнох суда у Хагу), уследила је објава рата 28. јула 1914.

Јавност је током месец дана Јулске кризе имала важну улогу на свим будућим зараћеним странама. Иако није била формални фактор одлучивања штампа је била сржпропаганде и ослонац водећих политичких струјања дуги низ година и пре рата, а посебно у освит великог сукоба. Од 29. јуна 1914. на првом месту бечка штампа (*Reichpost*, *Neue Freie Presse*) је изразито агресивно писала о Србији и српском питању, а величала престолонаследника Франца Фердинанда који је иначе био крајње непопуларан у бечким владајућим круговима. Његова хладна природа, заокупљеност ловом, строги конзервативизам, идеје о преуређењу Монархије, антимађарски ставови, нису уливали превише поверења елитама у Бечу и Пешти. Приликом испраћаја посмртних остатака престолонаследника Франца Фердинанда и његове супруге грофице Хотек из Беча за Арштетен (Arstteten), где су сахрањени, окупило се више десетина хиљада људи, али су извори сведочили да није било велике жалости или туге већ више знатижељника од којих су неки чак збијали шале. Ипак, већ од 1. јула Рајхпост је кренуо у агресивну кампању против Србије. Позиви на кажњавање Србије и напад на њу, уз неопходну пропагандну патетику доминирали су листом. Посебно су приказане муке на самрти Софије Хотек, уз наглашавање последњих речи Франца Фердинанда „Софија остани уз децу“. Свесно приближавање жртава атентата читалачкој публици, уз детаљно извештавање о Гаврилу Принципу и његовим саучесницима послужили су додатном припремању јавности за рат.

Антисрпске демонстрације почеле су 1/2. јула 1914. широм Босне и Херцеговине и Хрватске, са циљем доказивања верности махом хрватског католичког и бошњачког становништва – држави и династији. Министарство унутрашњих послова у Цислајтанији/Аустрији је забележило појачани страх становништва да се нови наоружани српски војници или студенти налазе у Аустрији спремајући се за атентате. Многима је било просто невероватно да су голобради младићи тако једноставно извршили атентат. Управо та чињеница довела је до нових теорија завере и ширења страха међу људима широм Штајерске (која је била свега 400 km од Сарајева) и где је студирало доста словенских студената. У периоду од 2. до 20. јула све више се говорило о мрежи шпијуна

из Србије који су спремни за диверзије и нападе широм Монархије. Под надзор су стављена српска удружења и организације, иако су највећим делом Срби који су живели у Монархији били изразито лојални. На тај начин стварања националне тензије почели су и озбиљнији проблеми између Немаца и Чеха у Чешкој или Немаца и Пољака у Галицији. Начелник Генералштаба Конрад посебно је био подозрив према Чесима сматрајући их изразито неопузданим и нелојалним. Антинемачке демонстрације су са друге стране организоване у више места у Галицији– Лавову, Пшемислу, Биели, Тарнову. Било је напада на немачке продавнице, као и немачку мањину и средишта немачких политичких странака, што ће се посебно негативно одразити на ове области почетком ратних сукоба.

Ултиматум од 23. јула 1914. је у бечкој и будимпештанској штампи презентован као реалистичан, праведан и строг. Јавност је увелико припремана да ће Србија одбити ултиматум, па је стога почело организовање омладине која је чекала вести из Београда. Већ 25. јула широм Беча су почела окупљања, махом млађих људи (не само студената) који су клицали династији, цару, носили немачке заставе, певали песме о Еугену Савојском (Чувени Марш 1717. у коме се глорификује освајање Београда), позивали на рат против Србије и очекивали обавештења из Двора. На дан објаве рата 28. јула на улицама Беча се окупило 100.000 људи.

Реалност свакодневног живота је од самог почетка била другачија. Већ 29. јула скочиле су цене хране, а знатан број људи је кренуо у банке да затвара рачуне и подиже готовину. Одједном су се стварале гужве испред продавница и пекара, а монетарни систем је доживео прву већу кризу после више деценија (први пут од 1873). Ни мобилизације није обављена без потешкоћа. Гроф Берхтолд је посебно страховао од стања у Чешкој, сматрајући да може бити озбиљнијих отпора мобилизацији. Отуда су појачане мере обезбеђења у Прагу, посебно 25. јула, па је стање било мирно. Социјал–демократска странка Виктора Адлера је објавила антиратни манифест 25. јула, али је њено деловање стављено под државну контролу законима о мобилизацији који су војсци давали знатно шира овлашћења, што је био увод у потпуну примену војних закона на територији Цислајтаније.

На селу је стање било другачије. Већина становништва била је заокупљена жетвом и летњим сеоским пословима. Вести су прихватане и стизале су брзо, али динамика посла скупљања летине није могла да се обустави. Више од половине Аустријанаца и три петине Мађара било је заокупљено сеоским пословима. Није било великих митинга, маршева нити еуфорије, мада је сва штампа у Монархији пренела манифест цара Франца Јозефа „Мом народу“ у коме је владар објашњавао рат са Србијом као дефанзивну меру одбране части и достојанства Монархије од интрига, напада, наглашавајући да није само убиство Франца Фердинанда довело до рата, већ дугогодишња непријатељска

политика Србије према Монархији, и додајући да је праведне циљеве и захтеве Аустроугарске одбила српска влада и тиме приморала државу на рат.

Чим је отпочела мобилизација повећање цене хлеба и број незапослених је порастао вишеструко (са 2,7% на 22,7%). Трговина и привреда су почеле да трпе губитке од првог дана будући да је војска запосела железницу. У вези са железницом посебно у јавности се појавила прича о потенцијалном тероризму, убаченим руским одредима спремним на ликвидације и саботаже, што је требало да служи јачању морала, али је било и средство ширења пропаганде и подизања националних тензија. Јачање националног јединства првих дана рата било је од пресудног значаја, па се отуда највише користила оваква пропаганда. Првих дана рата подсећало се на слике из времена ратова са Наполеоном, будио се патриотски дух и организовале добровољачке јединице, са знатним учешћем и јеврејског становништва. Флоскуле о подржавању цара, отаџбине и династије биле су честе, али је забринутост војног министарства била оправдана. Позивање на одбрану Католичке цркве од православних Руса и Срба није било реткост. Свештеници католичке цркве били су у том смислу знатно ангажовани у одбрани вере и државе, што су и јавно проповедали. У Цислајтанији, нагласили смо, већ током јула је војска преузела на себе део цивилних ингеренција да би de facto од 31. јула готово сва власт у Галицији, Буковини, источној Шлезији, Моравској и Далмацији дошла под власт Министарства рата. Од момета уласка Италије у рат априла 1915. цела Цислајтанија је била у рукама војног министарства, све до поновног почетка рада Рајхсрата, пролећа 1917. У самом Бечу начелник Генералштаба Конрад фон Хецендорф је надгледао мобилизацију и стање међу цивилима, док је министар–председник гроф Иштван Тиса сматрао да је у Мађарској мобилизација спроведена без проблема и ефикасно. Слично су јављали и начелници из Моравске, Прага, Галиције, Тирола.

Почетак рата и мобилизација су показали да је у очима становника Монархије, лојалност још увек била на високом нивоу. Оданост цару, држави и њеним институцијама није била изнуђена или под претњом, велики број људи је сматрао за своју дужност да брани Монархију. Тиса је на јесењем заседању угарског Сабора позивао на пуно јединство свих политичких чинилаца у земљи. У Аустрији Рајхсрат није сазиван од марта 1914. тако да је министар–председник Карл фон Штирг (Karl von Stürgkh), могао без превеликог оправдавања да управља ресурсима који су му поверени. Уједно то је била и велика рањивост саме Владе, која је у случају неуспеха била оторена за критику водећих политичара националних странака Чеха, Пољака, Словенаца. У мобилизацији су важну улогу имали органи локалне власти, који су заједно са свештеницима католичке цркве позивали војнике да се што пре окупе и крену у рат за одбрану Монархије. У западној Галицији војници су подсећани да крећу у одбрану „Западне Цивилизације од Азијатских варвара“. Градоначелник

Љубљане др Иван Тачвар је позвао окупљене да крену у рат за одбрану Словенаца који би „давно нестали да их цар и Монархија нису узели у заштиту".

Сматрало се почетком рата да су Пољаци били најлојалније становништво у држави Хабзбурга. Брзо се почело са формирањем Пољске добровољачке легије, будући да је страх од руске војске био велики, а да су се сукоби великих размера очекивали већ у августу 1914. Основа легије били су Пољаци који су махом избегли са територије Русије окупљени око Јозефа Пилсудског (Jozef Pilsudski). Прикупљање пољске легије је почело током августа 1914. и до новембра она је бројала 11.480 људи, али без суштинског утицаја на војне операције Двојне монархије.

Ратна пропаганда која је од почетака војних сукоба имала сигнификантну улогу, довела је брзо до атмосфере надзора или прогона тзв. сумњивих лица. Мађарска полиција је пратила све политички сумњиве личности, којих је по конфидентским извештајима било не мали број, највише међу Румунима и Словацима. Гроф Иштван Тиса је 25. јула наредио да се са народностима поступа оштро и строго, иако је национална политика према немађарима већ била изразито негативна, посебно до 1912. Од 2. августа 1914. наређене су додатне у оквиру којих су под присмотру стављене многе немађарске личности, а до почетка октобра 1914. ухапшено је чак 600 Словака. У војсци је параноја била још већа, посебно код самог Конрада. Он је велики део Словена сматрао сумњивима, тако да је цела ситуација отишла предалеко, будући да је цар Франц Јозеф лично наредио у јесен 1914. да се престане са оптужбама против војника на основу „анонимних денунцијација". Посебно је напета ситуација била у Босни и Херцеговини и Далмацији где је дошло до озбиљнијих инцидената и првих хапшења већ од краја јула 1914. Шеф кабинета цара Франца Јозефа је писао Конраду да се „не може угњетавати становништво које се показало преко свих очекивања лојално и спремно да се бори и жртвује". Министар рата Александар фон Кробатин (Alexander von Krobatin), је такође интервенисао сматрајући да се људи могу хапсити само на основу озбиљних сумњи, јер неоправдана хапшења могу „лојалне људе превести у табор непријатеља". Стање у Угарској је отишло ван контроле, будући да је Иштван Тиса лично захтевао од команде VII Корпуса да престане са хапшењима и затварањем људи за које не постоје чврсти докази, јер се „провоцира становништво, узнемиравају лојални, шири паника и стога се наноси штета и дугорочне последице које ће имати ужасавајуће ефекте за мирно и лојално становништво и за положај народности у будућности". Иако су војни званичници могли бити задовољни резултатима првог таласа мобилизације права слика и ефекти у каснијем периоду рата показаће се не тако сјајним и блиставим.

Главни задатак аустроугарске војске био је да задрже и поразе руску војску на Источном фронту. Сам Конрад је развио неколико могућих опција рата са Русијом и на Балкану. Прва верзија (план Р) предвидео је да најачи ешалон

војске (А) спроведе одлучну акцију одбране границе од првог руског удара. Друга група била је предвиђена за Балкан (против Србије и Црне Горе), а трећи ешалон (Е) је могао бити распоређен на било коју локацију. Направљена је почетна грешка пошто није дефинисан ратни план сукоба само са Русијом или Србијом или сукоба са Русијом и Србијом (Планови Р, Б или Р+Б). У том случају мобилни ешалон би био послат у Галицију да учествује у нападу на руске снаге. Од самог почетка показало се да је Конрадов план био у пракси неспроводљив. Инфраструктура железница Двојне монархије није била способна да издржи захтеве брзе и ефикасне мобилизације. Покрети јединица из Будимпеште према Пшемислу или из Прага у Галицију су каснили због лоше организације железница и мале просечне брзине возова од свега 11 km/h. На двоколосечној прузи та брзина је износила свега 18 km/h. Композиције нису смеле да имају више од 49 вагона (што је било много слабије од војних композиција зарађених страна). Честа стајања због утовара хране за војску и снабдевање вагона додатно су ослабили позицију војске. Примера ради Француска и Немачка војска су успевале да знатно брже пребаце своје војнике, а просечна брзина возова је била око 30 km/h. Руска војска је начин стекла предност на самом почетку захваљујући Конрадовим превидима и од почетка била изједначена по броју војника са аустроугарском војском, при чему је тек очекивала озбиљнију попуну људства после 24 дана. Пораз војске Двојне монархије већ на самом почетку је био трасиран.

Сам састав војске Аустроугарске био је у етничком смислу некохерентан, мултинационалан и мултиконфесионалан, што је у сукобима било велико искушење и тешка препрека за ефикаснију борбу. Иако је становништво било лојално, подозрење је, како смо напименули, било велико. Јединствена војска била је симбол целовитости Монархије и најважнија карика кохезије уз личност цара Франца Јозефа. Током своје дуге владавине он се трудио да унапреди и ојача војску, будући да је сматрао да је само јака војска гарант опстанка и одбране вишенационалне државе. За разлику од Француске или Немачке, у Аустроугарској није било могуће позивати на национални рат. Језик комуникације је био у највећој мери немачки, као и број официра. Немачки је био командни језик заједничке војске и ландвера, мађарски хонведа, а хрватски домобрана. Показало се од самог почетка рата да је тек у мање од половине јединица језик могао бити хомогенизован. Илустрације ради Немаца је било 24% становника, 25,2% свих војника, 78,7% активних и 60% резервних официра. Мађари су чинили 20% становника, 23,1% војника, 9,3% активних официра, а 23,7% резервних официра. Чеси су сачињавали 13% становништва, 12,9% војника, 4,8% активних и 9,7% резервних официра. Срби и Хрвати су сачињавали 11% становника, 9 % војника, 2,4 % официра и 1,6 % резервних официра. Сличан је однос и броја румунских, пољских, италијанских и словеначких војника у процентима у односу на број становника који су чинили на укупно станов-

ништво Монархије. Често се стога дешавало да у пуковима долази до неспоразума посебно у онима где већина није прелазила 20% језичке групације војника. Са друге стране чињенице сведоче да је виши официрски кор био током дугог низа година обучаван да говори више језика, а сам Конрад знао је чак седам. Официрски кор сачињавало је укупно 18.506 професионалних (активних) и 13.293 резервних официра. По пруском моделу аристократско порекло и војно–аристократско васпитање било је заштитни знак официра. Крајем XIX века, аристократе су чиниле чак 28,6 % укупног броја официра. Свега око 1/6 официра су били словенског порекла. Сви они су били под утиском државне идеологије по којој нема верске и националне припадности војника, већ само лојалност и посвећеност цару и држави. Време је учинило да је начин регрутације почетком XX века потпуно био одвојен од националног и конфесионалног. Тако су Јевреји чинили чак 17% укупног броја официра (четири пута више него у Пруској). Социјалне разлике међу официрима биле су од великог значаја у хабзбуршкој војсци. Напредовање у војним чиновима било је компликовано за официре сиромашнијег порекла. Ипак, осећање привржености војсци било је подједнако код свих официра, посебно када се има на уму да се вишим официрима препоручивало да показују солидарност и размевање према колегама сиромашнијег порекла, како би се интеграција свих официра извршила брзо и ефикасно. Мобилизација међу официрима је спроведена успешно, а сумарно број погинулих активних официра је био 31,3%, а резервних чак 16,5 %.

Почетак рата донео је проблем укупног броја војника који је могао бити послат на фронт. Насупрот 3.400.000 руских војника било је 1.687.000 аустроугарских. Војни рок од три године (од 1912. две године), избегло је свега око 3% немачких официра, у чешким земљама између 6–7,3%. У Угарској тај број је процењен на 25%. Оцене словенских и посебно јужнословенских војника и њихових способности према проценама Генералштаба нису били посебно велике, нарочито на теренима преко 1.000 метара надморске висине. Много већи проблем од лојалности Словена, био је недостатак модерног артиљеријског наоружања. У погледу тешке артиљерије Аустроугарска је драстично заостајала за Русијом. Једино је у погледу брдске артиљерије Шкодин топ био прилично добар и поуздан, што се показало на Италијанском ратишту. Пешадија није могла да се мери са немачком или француском, с обзиром да је свега 25% војника прошло пуну обуку, односно постао део сталног резервног састава. Највећи део резервиста је прошао брзу обуку од осам недеља. Када се на то дода лоша организација, незавршена војна инфраструктура, лоше наоружање, недовољна обученост војника јасно да је се тешко могла очекивати велика победа на руском фронту. Ландвер који је био организован на локалном принципу (мањих локалних војних задатака) и ландштурм (Landsturm) који је представљао последње јединице одбране или територијалну милицију нису могли

да испуне све предвиђене ратне задатке. Показало се да су јединице ландштурма често биле изложене ужасним губицима а да нису постигле већи успеха. Инсистирање на пошто–пото офанзивној тактици донела је огромне губитке. Конрад, који је присталица овог начина сукоба у својој студији о тактици ратовања из 1890. инсистирао је само на нападу и агресивној офанзивној тактици. Када се томе додају исрпљујући маршеви пре самог напада јасно је било да је ова врста тактике била осуђена на озбиљне губитке у људству. Разорна артиљерија лако је излазила на крај са пешадијом, а још пре рата војни инспектори су тврдили да је хабзбуршка пешадија споро покретна и да су официри који стоје у месту и командују лака мета за непријатеље.

Почетак војних операција Аустроугарске у Србији и на руском фронту показао је да од великих и брзих победа неће бити ништа, а да могу уследити болни и тешки порази. Неадекватне процене, лоша тактика, неувежбаност официра без ратног искуства показали су се као недостаци приликом напада на Србију. Балкански ратови дали су српској војсци ратно искуство и велико самопоуздање пред аустроугарски напад. Ментално припремљени за рат и са великом мотивацијом одбране сопствене земље српски војници су врло успешно кренули у борбу против лоше организованих и лоше вођених војника Двојне монархије. Сам генерал Оскар фон Пођорек био је амбициозан и некомпетентан човек препун себе, са озбиљним недостацима реалног сагледавања ситуације на терену. Ипак, не само Пођорек, него већина генерала аустроугарске војске касније је кривила готово све за озбиљне поразе: цивиле, политичке елите, недостатак среће, касни улазак Бугарске у рат, одсуство координације цивилних и војних власти, све елементе у друштву сем њих самих. Историјске чињенице сведоче у прилог другачијој тези. Најодговорнији чинилац пораза Двојне монархије била је управо војна елита неспремна за рат са потпуно погрешним идејама и проценама ситуације. Начелник Генералштаба Конрад фон Хецендорф, кренуо је у сукоб лично и острашћено. Вођен мржњом према Србији, лоше је конципирао офанзивну тактику, и пуна три дана касније наредио мобилизацију потцењујући брзину руске мобилизације и покретљивост руских трупа, очекујући лаку победу у Србији. Иако му је више пута наглашено да ће Русија знатно брже бити спремна за рат и да од Аустроугарског ултиматума Србији (23. јула) мора почети припреме за оружани сукоб, Конрад је померао дан мобилизације са 25. јула на 28. јул. Илузије о лаком и брзом рату против Србије које је имао, брзо су се распршиле пред некомпетенцијом Оскара фон Пођорека и победом Србије на Церу. Страховања цара Франца Јозефа и министра–председника Тисе да ће Конрадовом идејом рата на два фронта са мобилним ешалоном, Галиција бити отворена за лак продор руских трупа, била су реална.

Показало се да стање железница у Аустроугарској није било ни близу задовољавајућег. Првих дана мобилизације завладао је прави хаос у војном и

цивилном саобраћају. Било је немогуће одржати везе што је довело до озбиљнијих кашњења војних композиција са војницима и оружјем, на првом месту у Галицију. Конрад је тек 31. јула схватио да је било немогуће извести његов план о паралелном транспорту јединица према Галицији и Балкану. Начелник штаба (железничких комуникација) Јохан Штрауб га је једноставно известио да не постоје технички услови за транспорт. Посебно јер је део мобилисаних војника из јужне Угарске требао да буде пребачен око хиљаду километара ка истоку (Галицији). Тако се десило да је крајем августа у Галицији Русија имала 53 дивизије пешадије према 37 колико је имала Аустроугарска. На Балкану је Пођорек тврдоглаво инсистирао да се не шаљу јединице према Галицији већ нападне Србија, иако је сам у писму 12. августа Конраду тврдио да је напад на Србију препун ризика. Још компликованије је било то што је Конрад најпре предвидео (још марта 1914. после афере Редл) да се Русима препусти Лавов и иде у дефанзивну стратегију, да би крајем јула наредио офанзивну тактику. На фронту чији су крајеви били удаљени хиљаду километара, без добре координације, са лошим системом комуникација, почетак рата најавио је катастрофу за Двојну монархију.

Август 1914. показао је још ратних слабости Аустроугарске. Војно поражена/понижена на Церу (16–19. август), војска Двојне монархије починила је стравичне злочине у Србији. Ратна пропаганда и креирање слике непријатеља која је иницирала мржњу аустријска и мађарске јавности према Србији и Русији показала се у јесен 1914. у свој својој разорности. Слика српских комита који прете аустроугарском војнику и слика необузданог народа који је одговоран за убиство надвојводе Франца Фердинанда, довела је до тога да је аустроугарска војска у првим данима напада на Србију дословно масакрирала између 3.500 и 4.000 цивила. Вешања, стрељања, убиства деце, жене и немоћних шокираће европску јавност, посебно у извештајима чувеног др Арчибалда Рајса, који је интервјуисао неке од очевидаца и записао језиве примере „силовања српских жена од најмлађих до најстаријих“. Професор Рајс је указао на невиђени садизам на примерима српских цивила сломљених руку и ногу, одсечених удова, унакажених лица или одсечених гениталија. Иако је касније део Рајсових навода сматран за преувеличане, пример човека старог 37. година из села Чокешина који је најпре брутално убијен, и коме је после тога одсечен пенис тешко да може бити оповргнут. Злочини у Србији забележени су и у аустроугарским документима. Посебно истичемо пример града Шапца где су цивили хапшени, тучени и држани у притвору како би их приморали да се изјасне о покретима српских јединица или будућим акцијама српске војске. Забележени су примери изгладњивања и силовања жена. Пример стрељања цивила и паљења Саборне цркве у Шапцу довољно је речит у том смислу. Шеф Контраобавештајне службе аустроугарске војске пуковник Оскар Храниловић фон Чфетасин (Oskar von Hranilovic–Czvetassin), заговарао је идеју одмазди према

”бандама комита“, без милости и примене интернационалних закона ратовања. Сматрао је да енергичне и бруталне акције једине могу да зауставе комите од којих је толико страховала аустроугарска пешадија. Сам Конрад је позивао на сличне мере имајући на уму Херцеговачки устанак 1882. у чијем гушењу је и сам учествовао. И он је сматрао да су једино свирепе одмазде делотворне када су у питању српски устаници, комите или генерално да су одмазде начин да се сломи српски ратоборни дух.

Оскар Јаси је касније написао да је Аустроугарска водила двоструки рат против спољашњих, али и унутрашњих непријатеља из редова народности. У јужној Угарској је од почетка рата релативно брзо ухапшено или интернирано 2.854 политички сумњива лица, махом српске националности. У упутствима официра уочи и током напада на Србију инсистирало се на војној сили и енергичном спровођењу војних закона који подразумевају и ликвидације у случају већег отпора цивила. Од уласка у Шабац официри су писали Поћореку да су Срби вођени фанатичном мржњом према Монархији и да су и цивили спремни да се боре против војске. Они су тврдили да је српска војска намерно наоружавала војнике обучене у цивилна одела како би вршили диверзије и наносили штету јединицама Двојне монархије, што је још више разгневило Поћорека који је од атентата почео са масовнијим хапшењима Срба у Босни и Херцеговини. Порази аустроугарске војске на Церу и Колубари (1–15. децембра) били су велика срамота за државу која је неколико десетина пута била војно јача и већа од Краљевине Србије. Губици Двојне монархије били су у војном смислу велики, али је губитак угледа и престижа у очима Румуније, Бугарске и посебно Италије, био још већи. Из тог разлога порази у Србији симболички су имали велики значај у подривању темеља Двојне монархије која се од почетка рата налазила у борби за опстанак.

Стање на фронту у Галицији је од почетка рата било катастрофално по Аустроугарску. Конрадове стратешке грешке и неприпремљена војска довели су до ситуације у којој је пораз озбиљних размера био неминован. За месец дана жестоких окршаја аустроугарска војска је била девастирана. Нерешено национално питање у мултинационалној Галицији још више је заоштрено, а односи између Пољака, Јевреја, Русина и Немаца доведени су до усијања. Комешање које је почело од првих дана ратних сукоба претило је да се претвори у национални хаос. Украјинци су најпре прогласили максималну лојалност Хабзбурзима, баш као и највећи део Пољака. Русини су остали национално расцепљени пошто је један део њихове елите подржавао Русију. Од почетка августа 1914. почела су хапшења русофилског становништа, па је 147 људи ухапшено у првих неколико дана рата под основом да су политички сумњиви и још око 800 под претпоставком да су руски агенти и симпатизери.

Аустроугарска војска је завршила своје окупљање између 19–23. августа 1914. Центар одбране хабзбуршких јединица била је тврђава Пшемисл. Брзо се

показало да Конрадов план о одбрани 280 километара фронта није био могућ. Руска војска била је покретљивија и дупло јача од аустроугарске. Лоша координација заповедника на терену, слабија артиљерија и погрешне тактичке процене довеле су до брзог слома пред вештијим руским јединицама које су стицале искуства у рату са Јапаном 1904–1905. Добро мотивисани и тактички боље спремни руски војници лако су наносили поразе аустроугарској пешадији. Крај августа донео је и прве ровоске борбе, које су биле посебно трауматичне за војнике Двојне монархије о чему су сачувана многобројна сведочанства. Стравична артиљеријска припрема, детонације, масовне погибије у јуришима, оставили су трајне трауме неспремним војницима ландвера. Додатни проблем групи армија Кевеш (Kövess) био је унутрашњи фронт против тзв. нелојалних елемената. Страх од руских шпијуна и симпатизера царистичке војске био је велике. У пропаганди која је сервирана војницима руски козаци и руске специјалне (комитске) јединице спремне за диверзије, приказане су најцрњим бојама па су отуда репресије према цивилима који су сумњичени за сарадњу са Русима биле честе и сурове. На удару су највише били Русини. Директна наређења су била да се против русофила и нелојалних становника спроведу енергичне мере, тако да су хапшења и стрељања на лицу места почела одмах. Често су под репресију стављена читава села, а „сурове акције су сматране неопходним". У местима Slomka, Dzikow, Klodnica, Chodel, било је више масовних стрељања. Посебно карактеристичан био је пример градића Chodela где су градоначелник, локални свештеник, његов помоћник и доста угледних грађана (махом Јевреја) стрељани за одмазду на лицу места. За јавну увреду цара Франца Јозефа казна је била стрељање. Убиства Јевреја у пољској Галицији почела су готово паралелно са војним операцијама.

Расизам и шовинизам играли су улогу у одмаздама над цивилима, где су нарочито предњачили мађарски хонведи. У Галицији је настала у јесен 1914. изрека: „Руси су лоши, Немци су лоши, али Хонведи су најгоре звери". Вишегодишња пропаганда коју је мађарска штампа свакодневно вршила против Словена посебно је ухватила корена у сиромашнијим и средњим слојевима мађарског друштва. Страх од панслависта, руских шпијуна, нелојалних Словена који мрзе Угарску, жестоке критике на рачун немађара које су годинама обликовале свест мађарских широких слојева резултирали су злочинима у којима су предњачили хонведи у Србији и Галицији. У том светлу су се Русини и Пољаци у Галицији брзо нашли на удару хонведа. Антисемитизам био је још једна од компоненти којом су били индоктринирани мађарски војници. Међу хонведима је посебно владала лоша дисциплина која је доприносила угњетавању цивила, а предњачила је коњица. Формирање стереотипа слике непријатеља (слике другог) стварала је врло брзо дистанцу између починиоца злочина и његове жртве. Положај Русина био је невероватно тежак у том погледу. Створено је убеђење да је цео један народ постао издајнички и превра-

нички елеменат у сопственој држави и војсци. Сам Конрад је писао о томе „Боримо се у сопственој земљи као на непријатељској територији“. У свом писму Јозефу Редлиху (Joseph Redlich) Конрад је писао да се Русини убијају по војним (ратним) законима. Мали део русинских интелектуалаца, па чак и унијатских свештеника посебно је страдао. У једном од извештаја послатих војним властима је стајало и следеће „Лојално и поштовано становништво, особе од угледа стављене су окове вођене по улицама и станицама, премлаћиване кундацима, бајонетима и пушкама док не искрваре. Они су држани по неколико дана без хране на киши, на хладноћи и прљавштини, док им се претило одузимањем живота и док су третирани као најгори шпијуни“. Тачан број ухапшених и убијених Русина током јесени 1914. био је тежак да се установи, али се поуздано зна да је до новембра преко 7.000 Русина било интернирано у Терезијенштату (Theresienstadt), док је више десетина русинских села расељено. До краја 1914. ликвидирано је између 25.000 и 30.000 Русина из Галиције. Узрок њиховог страдања може се поделити у три целине, од којих су две биле везане за расне и расистичке елементе. Најпре велеиздајнички монтирани процеси у годинама пре рата, ставили су готово један цео народ на оптуженичку клупу. Оптужбе за русофилију и издају били су свакодневни. Како је стајало у једном конфидентском извештају „војници морају бити екстремно опрезни и без преке комуникације јер је становништво Галиције непријатељски расположено и препуно шпијуна“.

Повлачење војске које је започело 26. августа 1914. само је додатно погоршало стање ствари. Улазак руске војске у Лавов 3. септембра 1914. довело је до правог хаоса међу аустроугарским војницима који су се повлачили у нереду и расулу. Одмазде над Русинима у Галцији биле су у том моменту директно везане за поразе и расуло војске Двојне монархије, па се испоставило да су цивили платили високу цену. Насиље над њима трајало је фактички до пролећа 1915. године. Покушаји Конрада да у септембру 1914. организује нову офанзиву довели су до потпуног пораза и умало краха аустроугарске војске у целости. Већ у октобру биланс рата је био поражавајућ за Аустроугсраку – више од 100.000 војника је погинуло, 220.000 је рањено, 100.000 заробљено, 216 артиљеријских оруђа напуштено, све у свему скоро трећина свих снага војске било је неповратно изгубљено. Од септембра се појавила и смртоносна епидемија колере. Ефекат пораза и ратне трагедије био је уништавајућ. Морал је био на најнижем нивоу. Врло брзо показала се апсурдна ситуација на терену. Хабзбуршка војска је сурово и крајње политички кратковидо вршила репресије према сопственим поданицима. Иначе врло лојално словенско становништво у Монархији од првог дана рата било је под притиском и присмотром што се посебно вратило као бумеранг у јесен 1918. Покушаји да се словенске јединице боре на удаљеним теренима од кућа да би се спречила издаја нису дали пуни

ефекат, будући да су трупе из Тирола или Угарске биле крајњи непријатељски настројене према Словенима у целости.

Разочарање избеглица које су из Галиције у зиму 1914. дошле на границу са Мађарском било је велико. Већина није могла да се језички споразуме са Мађарима, заустављени су на граници, па је према забележеним изворима безнађе било велико. Брзо је 200.000 избеглица стационирало у Аустрију, али ни овде нису дочекани најсрдачније. Ратни закони, недостатак емпатије, лоши услови живота били су свакодневица избегличког живота становника Галиције у земљи која је у сваком смислу била њихова матица. Аустријске елите су потпуно погрешно резоновале о овој ситуацији. Грађане своје сопствене државе третирали су као становништво другог реда. Испитивања, саслушавања, хапшења, депортовања сведочила су о томе да елите у Аустрији нису схватиле моменат који ће их коштати сопствене државе. Констатације генерала који су запажали да Аустрија на својој територији ратује као на туђој земљи довољно је сведочила о овом проблему. Најверније и најоданије словенско становништво Пољаци, Чеси, Русини, Хрвати и Срби било је револтирано и констернирано. Јевреји који су ништа мање били одана и лојална популација нашли су се у безизлазној ситуацији. Старе елите уљуљкане у сигурност деценија мира, економског напретка, цивлизацијског искорака Монархије, нису препознале кључни моменат по опстанак Монархије. Последице су биле видљиве у јесен 1918.

И поред свих напора које је улагала Монархија тек око 20% расељених било је смештено у какав–такав уређен простор. Значајан део њих се у мањим групицама пробијао према западним деловима Аустрије где су сами тражили кров над главом. Током новембра 1914. број избеглица је био следећи: 90.000 у Чешкој, 6.000 у Крањској, 4.000 у Горњој Аустрији, Моравска и Штајерска су прихватиле по 25.000 људи, Салцбург и Корушка по 5.000, а највећи број избеглица чак 140.000 је стигао у Беч. Од јесени 1914. стање у престоници Монархије је било прилично тешко. У октобру је почела инфлација која је компликовала набавке хране, а од новембра несташице хране су постале све чешће. Од априла 1915. Бечка полиција је почела да забрањује улаз новом таласу избеглица и да оштрије проверава већ пристигле. Криза намирница, хране и мноштва других производа у Бечу настављала се из године у годину. Од пролећа 1915, почело се са дистрибуцијом картица за храну (које су важиле само за хлеб и брашно), док је рационализација потрошње шећера, млека и кафе почела од 1916, кромпира и џема 1917, а меса током 1918. Као главни узрок несташица хране у новинама су представљени Британци због њихове континенталне блокаде Немачке и последице рата по економију Аустроугарске.

У односу на Немачку у којој су избеглице из Источне Пруске прихваћене са великом дозом саосећања, пожртвовања и националног ентузијазма који је утицао да се збију редови против непријатеља, Аустрија није радо прихватала

избеглице из Галиције, као што смо напоменули, као да се није радило о становницима Монархије. У Бечу се на Галицију гледало као на имепријални–царски посед, што је у многоме дефинисало ово стање ствари. Истини за вољу, поред великог напретка Монархије на прелому векова, држава цара Франца Јозефа није имала довољан степен државне и националне интеграције који би суштински наднационалну (мултинационалну) Монархију уздигао на виши ранг политичке и конфесионалне лествице да би успешно парирала јакој национално хомогеној Немачкој или Француској. Русини и Украјинци који су током избеглиштва доспели чак до Тирола сматрани су издајницима. Локални тиролски Аустријанци уопше нису ни знали разлику између Русина и Украјинаца, али су свеједно лако прихватали стереотип о издајницима. Овај пример речито говори о стању ствари у Монархији. Удаљени крајеви ове мултинационалне државе нису суштински били повезани, није било интеграције на еманципаторском–државном нивоу која би приближила народе једне другима. Словени су увек осећали да су владајући народи Немаци и Мађари, који не желе да своју супремацију деле са другима, па макар и на формалном нивоу.

Проблеми у Монархији били су комплексни и на нивоу државне администрације – употреба језика, закона и прописа на различитим нивоима, а слично је било и са војском. Старе историјске традиције у конфликту са новима националним захтевима давали су тон предратној политичкој сцени Монархије. Цивилно друштво у том погледу је прилично заказало од почетка рата. Долазак избеглица подигао је ниво социјалних и расних тензија и сукоба и имао негативно стање по морал како грађана тако и војске. „Уместо осећања солидарности, конфликти су постали још већи, а горчина је била већа сваког дана“ стајало је у једном од извештаја. Када је крајем 1914, постало јасно да предстоји дугачак и неизвестан рат, стање безнадежности и очаја још више се укоренило у становништво Монархије. Показало се да Француска и Велика Британија неће бити лако и брзо поражене од Централних сила и да је победа врло далеко. Русија и поред свих својих слабости и даље је била јача од Двојне монархије. Рат у рововима који је био на видику није одговарао Централним силама које су се надале кратким и успешним војним операцијама. Десило се супротно. Конкретно Двојна монархија је доживела поразе у Галицији и Србији. Немачка није релаизовала замисли Шлифеновог плана, а успешна ратовања у Источној Пруској–Пољској под прослављеним Хинденбургом и Луденодорфом били су једина озбиљнија сатисфакција. Улазак Турске у рат на страни Централних сила у јесен 1914. створио је релативни баланс снага, који ће нарушити Италија ступањем у рат на страни Антанте у априлу 1915. Били су потребни велики напори и још озбиљнија ратна пропаганда да би се створио нови елан и ентузијазам да се војници и цивилно становништво припреме за нове озбиљне недаће које су уследиле током 1915.

Током октобра 1914. јављају се прва одељења за Помоћ ратним сирочадима и удовицама, уз наглашено осећање пожртвовања према Монархији као заједничкој отаџбини свих. Локалне власти су брзо схватиле да становништво лакше и радије донира свој округ (област) па је тако основан читав низ мањих локалних патриотских удружења. До јуна 1915. у Аустрији, Чешкој и Моравској је основан значајан број оваквих мањих удружења, које је власт контролаисала да не постану национално–политичка са идејама које би водиле ка дезинтеграцији војске. Од првог дана је јасно уочено да се много лакше организују људи за локално–националне, него опште–државне послове и циљеве. Изразит пример овога је била Чешка. У хуманитарним и добротворним организацијама су предњачиле жене. Током зиме 1914–1915. посебно у Салцбургу и Бечу било је изражено скупљање помоћи за сирочад и рањенике. У Бечу је до марта 1917. сакуопљено чак 257.792 рукавица, 636.388 вунених капа, 2.708.180 чарапа као помоћ трупама. Слично је било и у другим градовима у Аустрији. Скупљање хране и топле одеће био је један од најважнијих сегмената ове операције. Неке од породица давале су своје драгоцености у ту сврху. У септембра 1914. у Аустрији је предато чак 90.000 златних бурми. Значајан број ђака из основних школа је био ангажован у пољопривредним пословима. Аустријска деца одгајана су у патриотском духу подржавања напора својих родитеља и најближих, који су давали све за слободу отаџбине. Из тог разлога разне дечије манифестације солидарности и укључивања деце у позитивно–ратну пропаганду биле су честе појаве. Слике дечака и девојчица који помажу рањенике, раде на пољима или плету чарапе за војнике, били су важан лајтмотив у штампи која је бодрила војнике да издрже у ратним недаћама. Посебан феномен биле су тзв. фигуре од ексера којих је било широм Немачке и Аустроугарске, као посебан вид борбеног духа цивилног становништва.

Као кључни – смртоносни непријатељ Монархије у овој фази рата приказана је Русија. Главни лајтмотив у одбрани од Русије била је цивилизацијска мисија Монархије у борби против тираније и варварства. У овој тези посебно су предњачили Мађари и Пољаци. Чувени мађарски песник Мориц Жигмунд (Zsigmond Moricz) писао је стихове о „хиљадугодишњем задатку Мађара, да буду прва одбрана против олуја са застрашујућег Истока“. Мађарска елита позивала се и на освету Русима за пораз у Револуцији 1848. што је само по себи било апсурдно будући да се Франц Јозеф обратио за помоћ руском цару Николају I у знатно другачијим историјским околностима. Један од официра у хонведском корпусу је отишао и корак даље говорећи „да ће ускоро доћи нови рат у који ће се ићи са још већим ентузијазмом – рат против Аустрије“. Пољаци су били задојени изразито антируским и прохабзбуршким осећањима. Њихова идеја борбе против руске окупације Галиције, православља и руских злочина, уз подсећање на Устанак из 1863. представљани су војницима као основа борбе за пољску нацију и католичку веру. Руски погроми над Јеврејима

1881, 1903–1906. уз антисемитистичку политику Руса у Галицији били су мотив јеврејским војницима да здушније бране Монархију од варварства Руса, чувајући и своју веру (одређени број рабина је дословно позивао на свети рат) уз лојалност и част за династију Хабзбург и цара Франц Јозефа.

Улазак Италије у рат 26. априла 1915. дао је идеолошку потку за наставак рата против новог непријатеља. У свом манифесту цар Франц Јозеф је нагласио „перфидност италијанске политике“ и „претензије Италије на хабзбуршке земље“ уз објашњење уласка Италије у рат на страни Антанте као акт и дело који би учинио неко „гори од лопова“. Италијанска мањина у Тиролу се одмах нашла под посебним критикама, присмотром и нападима у штампи. Словеначка штампа је предњачила у нападима на Италију и Италијане. Словеначки бискупи су позивали на „Свети рат одбране Ватикана од италијанске државе и борбу за очување Монархије против издајника из Италије“. Улазак Италије у рат донео је много потешкоћа аустроугарској војсци. Исцрпљена поразима у Галицији и Србији, Монархија је тешко могла да се успешно брани на још једном фронту ширине око 350 километара. Мобилисано је готово сво становништво Тирола и Форарлберга. Буквално сваки појединац који је могао да носи пушку организован је у некој од форми јединица за одбрану. Чланови Standschützen и Schiessstände јединица одмах су укључени у регуларне јединице. Ове јединице које су се окупљале до краја маја 1915, бројале су око 18.000 људи, углавном или врло младих или јако старих прилично неспремних за озбиљније војне акције. Са друге стране ови људи били су толико невероватно мотивисани да су бодро и одговорно обављали све задатке – патролирање, локално навођење јединица по најприступачнијим теренима од преко 3.000 метара надморске висине, стражарење и надгледање непријатељских јединица на киши, ветру и по тешким зимским условима.

Примери дезертирања су се у већем броју јавили током 1915. На првом месту по броју дезертера су били Чеси, а на другом ердељски Румуни. Иако су се Чеси одазвали позивима за напад на Србију у великом броју, од јесени 1914. ентузијазам је бивао све мањи. Осећање да Монархија неће на праведан начин решити чешко питање са једне стране, и панславистичка руска пропаганда, са друге, кристалисали су чешку политичку и националну мисао у сасвим новом правцу – борба за чешку федералну јединицу или самосталну државу. Ове две фракције чешке политике давале су тон свим идејама које су струјале у интелектуалним и друштвеним круговима. Иако за почетак није било агресивних акција у чешком националном бићу сазревала је мисао о сопственој посебности, националној мисији и јединству историјских земаља круне Св. Вацлава. Први инцидент у коме су учествовале чешке јединице десио се 22–23. септембра 1915. када су 8. и 28. пешадијски пук носили чешке националне симболе и тробојке уз натпис „Марширамо против Руса, а не знамо зашто“. Током октобра забалежени су случајеви пијаних чешких војника који су отворено напада-

ли Монархију. Три читаве јединице које су одлазиле за Галацију поново су истакле паролу да иду у напад на Русе, а не знају због чега. Током 1915. све се озбиљније говорило о чешким јединицама које су имале намеру да се директно предају Русима. Поново је покренуто језичко питање (које је било узрок протеста 1898, 1908, 1912) у јавној политици и војсци. Чешки лидер Социјалистичке партије Вацлав Клофач (Vaclav Klofac) био је у затвору од јесени 1914. због својих антихабзбуршких ставова. Два водећа чешка политичара били су Томаш Масарик (Tomas G. Masaryk) и Карел Крамар (Karel Kramar). Масарик је посебно био експониран као први човек Чешке странке у Рајхсрату, док је Крамар био вођа утицајне групе Младочеха. Прва озбиљнија хапшења чешких војника и грађана били су током зиме 1914–1915. До краја 1914. оптужено је 950 људи да су заговарали пруске идеје, а још 500 је ухапшено и осуђено из истог разлога до краја лета 1915. Крамар је ухапшен током марта 1915. под оптужбом да је ковао велеиздајничке планове са Русима, па је најпре осуђен на смрт у јуну 1916, али је касније помилован и осуђен на затвор. Крамарово хапшење негативно је одјекнуло широм Монархије. У другој половини 1915. и почетком 1916. било је примера хапшења чешких основношколаца због ругања Монархији. Чесима је од почетка рата било јасно да је неповерење према њима од стране државне администрације било велико. Стална сумњичења, хапшења, неретко понижавања, провокације, напади на чешки језик и чешке симболе, сурова примена војних закона довели су до драстичног опадања поверења Чеха у Монархију. Рат који је Аустроугарска повела против свог становништва и чиновништва у Чешкој је био флагрантни пример негације свега што има национални предзнак – од језика до најмањих манифестација поштовања чешке историје. Конрад је замишљао да се на сличан начин може руководити, и у Буковини, и Далмацији. Параноја националне издаје је уништавала ткиво Монархије на фаталан начин.

Иако је било још увек шанси да се нађу нова решења, мађарске и аустријске политичке елите све више су одлазиле у другу крајност. Порази на фронту везивали су Аустроугарску све више за војне циљеве Немачке, која је добила доминантнију улогу у одлучивању што је посебно било лоше за Беч и Будимпешту. Све више планова који су стизали из Берлина имали су сужавање политичког и војног простора за Двојну монархију која је надасве постајала средство за остварење најпре немачких циљева у Централној и Источној Европи. Победа Монархије над Србијом крајем 1915. по мишљењу Тисе донела је проблеме мађарским елитама укључивањем у састав државе бунтовних и немирних Срба који су могли да утичу на њено слабљење. Тисин предлог је стога био да се север Србије и Београд раселе и поново колонизују лојалним Мађарима и Немцима. Даље, Тиса је сматрао да поред Босне и Херцеговине и Далмација треба да припадне Угарској, о чему Штиргх није хтео ни да разговара.

Страдања официра и војника Централних сила до краја 1915. била су незапамћена. Сваки шести официр у немачкој и сваки осми официр у аустроугарској војсци су погинули. Око 30% официра војске Двојне монархије је или заробљено или погинуло. Реорганизација војске била је немогућа мисија. Попуна се састојала често од младих људи (18. или 19. година) или старих људи (око 50. година). Обука је била кратка и површна. Свега неколико недеља да се савладају најосновније технике ратовања. Све се сводило углавном на обуку за употребу ватреног оружја и технике преживљавања. Међуљудски односи у војсци Двојне монархије како је рат одмицао били су све компликованији. Односи између старијих и млађих официра били су неретко врло лоши. Питање официрског напредовања био је акутни проблем током 1915–1916. и у националном и сталешком/класном систему одабира официра. Током 1915. Немци су и даље били велика већина официрског кора, чак 76,1% активних и 56,8% резервних официра. Иако је број чешких официра растао у резерви (око 10,6%), расло је и неповерење према њима. Мешовите јединице нису биле уобичајене, а тек током 1916. почело се са првим мултиетничким јединицама у целости. Страдање активних официра првог позива током 1914. и 1915. у центар пажње доводи резервне официре који нису били најспремнији за дуготрајни рат. Већина њих је имала породице, потицали су из сеоских конзервативних средина па је атмосфера у војсци била далеко од ентузијзма са почетка рата. Током 1915. приметно је било да се војници све више окрећу молитвама, позивању на Бога, појачан је био култ Богородице, а из писама које су слали види се страх за ближње, породицу, родитеље и другове из рова. Број молитвеника који је дистрибуиран за све хришћане у аустроугарској војсци посебно је порастао током 1915. Почетак 1916. донео је позитивније идеје у аустроугарском Генералштабу. После пораза Русије и Србије они су планирали офанзивне акције и надали се успесима на Италијанском фронту и наставку успешног рата против Русије. Апсурд је био да је Конрад био удаљен од Италијанског фронта око 1.200 километара и да није уживо видео терен на коме је очекивао велике победе. Иако су Конрада саветовали да током маја не почиње офанзиву будући да се снег није отопио у потпуности и да је количина блата на терену замашна, односно да је Фалкенхајн већ послао јединице према Вердену, 15. маја 1916. наређен је напад на италијанске положаје. После свега два сата бомбардовања артиљеријом, 157.000 црно–жутих војника је кренуло на утврђене италијанске линије у дужини од 20. километара. И поред тога што су споро напредовали 20. дана уз невероватне губитке и напоре, Конрад је инсистирао на даљим нападима, што је угрозило снабдевање и позадину аустроугарске војске, тако да су италијанске јединице доста лако 6. јуна 1916. у контранападу анулирале сва напредовања војника Двојне монархије у првих 20. дана офанзиве.

Брусиловљева офанзива која је почела 4. јуна 1916. на Источном фронту готово је избацила Аустроугарску из рата. Потпуно потцењујући противника

Конрад није на време обезбедио валидну попуну и спремио дефанзивну тактику тако да је Брусилов буквално прегазио 300 километара фронта, уништавајући аустроугарске трупе. После стравичне артиљеријске припреме Брусилов је наредио напад северном сектору Четврте армије која је бројала 117.800 људи. Губици ове Армије били су незамисливи. После првог дана било је јасно да је слом фронта неизбежан, али праве размере катастрофе биле су уочљиве другог и трећег дана офанзиве. Од 117.800 људи за четири дана офанзиве је остало свега 35.000 људи, односно губици су били невероватних 70%. Хонведи и ландвер који су учествовали у јединицама Четврте армије су збрисани у потпуности. Лоше је прошла и Седма армија која је за неколико дана изгубила 76.200 од 194.200 војника. После свега седам дана офанзиве Руси су заробили чак 2.992 официра, 192.000 војника и 216 артиљеријских оруђа. Брусилов је врло мудро схватио да се не може напади целом дужином фронта, већ је осматрајући уочио где се налази 30 километара најпогоднијих за напад. Извиђања и фотографисање из авиона дали су Брусилову све неопходне податке. Схвативши где је најслабија тачка одбране наредио је напад свом силином. Аустроугарска војска, односно Четврта и Седма армија нису имале адекватну припрему за одбрану. Командант Четврте армије надвојвода Јозеф Фридрих (Joseph Friedrich), није слушао упутства свог начелника Штаба генерала Ота Берндта (Otto Berndt). Сујетан и нетолеранатн, презирао је Берндта као пруског официра који му је на силу додељен па је колапс био неизбежан. Седма армија је имала нешто боље стање са генералом Карлом фон Пфланцер–Балтином (Karl von Pfalzer–Baltin) и његовим замеником пуковником Теодором Зејњеком (Theodor von Zeynek), који су боље координирали одбрану и тако успевали да у неколико умање губитке, не рачунајући хонведске и домобранске јединице које су потпуно збрисане са лица земље. Поново се показала стара бољка. Односи официра и обичног војника били су лоши. И психолошки и физички официри су били удаљени од својих људи. Конрад је са својим Штабом био у Тешену (Teschen – данас Cieszyn у Пољској) око 500 километара удаљен од Источног фронта. Људи су после две године ратовања почели да презиру своје надређене официре и да показују прве озбиљније знаке недисциплине. Јуна 1916. поново су кренули гласови о Чешкој и Русинској нелојалности према Монархији, посебно током Брусиловљеве офанзиве, што није било тачно. Чеси и Русини су оптуживани да су се предавали руским трупама без борбе. У мађарским јединицима забележени су случајеви оптужби на рачун Јевреја да раде на Енглеску. Седма армија је имала доста Словена у свом саставу, али су и губици словенских војника били огромни. Немачки официри, махом из Беча, заробљени су током прве недеље јуна. Поново се показало да је лакше окривити Русине, Србе, Јевреје и спроводити репресалије над цивилимима, него се критички осврнути према лошим проценама и тактици која је била погрешна.

Било је могуће само покушати да се санирају губици. До краја јуна они су износили 6.740 официра, 319.500 људи, од којих су се 186.500 водили као нестали, док је крајем јула тај број био 475.138, а несталих од тога 265.931. У самој Галицији владала је паника од поновног доласка руских трупа. Черновице су пале у руске руке почетком јуна 1916. и остале у њима до 3. августа 1917, али сцене и злочини из претходне окупације нису се поновили. И поред енормног страха стање је било мирно и под контролом, све до поновног доласка аустроугарских јединица крајем лета 1917. Последице пораза Аустроугарске током 1916. биле су далекосежне. Војни престиж био је озбиљно нарушен у очима сопственог становништва. Конрад је био у неверици и чуду, а његове процене поново су се показале неадекватне и потпуно погрешне. Брусиловљева офанзива је показала све слабости војске Двојне монархије, а оне су биле многобројне: недовољно обучена попуна људства, потцењивање непријатеља, лоше материјално стање војске, недовољна координација командујућег кадра, слаба покретљивост пешадије и артиљеријских оруђа што је довело готово до пуног краха још 1916. Конрад је на оба фронта доживео неуспехе, тако да је Антанти постајало све јасније да Аустроугарска неће моћи да успешно у војном и политичком смислу заврши рат. Слично је резоновано и у Берлину. Фалкенхајн је добро схватао да без Немачке, Аустроугарска више не може да самостално води било какаве озбиљније војне операције. Овакво стање имало је тешке и далекосежне политичке последице. Још је само личност цара Франца Јозефа била у симболичком смислу ауторитет који Рајх није хтео да руши како би од Двојне монархије направио свог политичког пиона. Немачки неуспеси на Вердену и Соми у психолошком смислу имали су огроман ефекат и по њихову непобедиву војску, кајзера и команду.

За Монархију је нови шок стигао 21. новембра 1916. када је преминуо цар Франц Јозеф. Нови цар Карло имао је 29. година када је ступио на престо. Иако је у штампи поздрављен као човек сензибилитета за проблеме и познат по својој хуманости, нови валадар није био ни близу дорастао искушењима која су га чекала. Брзо се проширила прича о новом владару да „је човек изгледа двадесетогодишњака, који мисли, прича и ради као дечак од десет година“. Он је био школован и приреман за будући позив, није био човек рђавих намера, лојалан и привржен идеји очувања Монархије, али за ту мисију није имао политичких капацитета ни превише могућности. Већ током децембра довео је релативно млађе људе на важне функције: за министра–председника Хајнриха Клам–Мартиница (Heinrich Klam–Martinic) и за министра спољних послова Отокара Чернина (Otokar Czernin). Обојица су пре рата припадала кругу људи око престолонаследника Франца Фердинанда. Такође, цар је лично преузео командовање војском симболички покушавајући да избегне супремацију Немачке. Током пролећа уследило је смењивање и начелника Генералштаба Конрада фон Хецендорфа. Цар је покушавао да ток рата промени и обезбеди

што повољнији мир за Монархију, али ни он, ни његови саветници нису имали реалну перцепцију крајњих домети политике очувања државе која је од почетка рата у политичком смислу ишла из грешке у грешку. И нови владар није кренуо другачије. Велики притисак Иштвана Тисе да се владар што пре крунише за угарског краља био крајње контрапродуктиван. Тиса је имао на уму очување привилегованог положаја Угарске и Дуализма, што је била обесхрабрујућа порука словенским народима који су очекивали промену свог положаја. Нова грешка симболички је коштала Монархију много у политичком смислу. Импресиониран Тисом и дочеком мађарских елита, почаствован и слављен, цар није успевао да схвати да већинско словенско становништво не жели више супремацију два владајућа народа, већ аутономију, побољшање положаја, и економске бенефиције, а на првом месту окончање рата у што краћем року. Крунисање које је одржано већ 30. децембра 1916. ставило је свима до знања да промене Дуализма неће бити. Покушаји ће остати сведени на Аустрију/Цислајтанију, али без видљивог резултата. Све гласнији су постајали Немци у Аустрији са захтевом да цар законски ојача њихов положај у Чешкој и Пољској и да се Монархија што више веже за Рајх. Иако је странка Аустријских Немаца пре рата била без великог значаја, крај рата доносио јој је све већи утицај и углед. На притисак кајзера Вилхелма, радило се на јачању савеза и чвршћем везивању Беча и Берлина. Тиса се противио овој политичкој опцији, али је царево окружење било уверено да је после преурањеног крунисања потребнија помоћ Берлина него Будимпеште. Такође, цар је резоновао да се после серије штрајкова мора разговарати о општем праву гласу, што је Тиса категорички одбијао. Уследила је неминовна оставка 23. маја 1917. Рајхсрат је поново почео заседање 30. маја 1917. Економска криза била је фактор који је све више усмеравао (изнуђене) политичке одлуке елита Двојне монархије. Беч је током пролећа 1917. бележио рекордну глад и несташицу. Четврт милиона становника, односно 12% људи, стајало је свакодневно у редовима за хлеб. Цене хране су скочиле током 1916. године чак два и по пута. Инфлација је била велика. За годину дана криза је уништила некадашњу средњу грађанску класу. Радници у индустрији су трпели невероватан притисак. Део њих је мобилисан 1916. а други део је радио за плате које су биле сведене на око 35% примања из 1914. Квалитет најосновнијих намирница, на првом месту хлеба био је драстично погоршан. Исто је било и са месом, кафом, јајима, кобасицама, тако је готово сва храна била драстично лошијег квалитета него 1914. Број жена које су радиле у индустрији у Аустрији и Мађарској скочио је за око 35–40%, а у неким мануфактурним пословима и до 65%. Ангажовање деце у индустрији и мануфактурама било је такође велико. Деца од 12. до 14. година радила су тешке послове, што је довело до велике смртности. Процена је била да су у Минхену и слично томе у Бечу, деца била око 2–4 cm нижа и око 2–3,5 килограма лакша од своји вршњака истих година пре рата. Цивилне жртве биле су огромне на

територији Монархије. Само у Чешкој је од грипа и упале плућа умрло 467.000 људи. Смртност новорођенчади и мали деце била је застрашујућа. Забележен је податак да је током периода 1917–1918. тај проценат износио између 18,8% и 19,5%. Дневне количине хране за децу и најмлађе био је све мањи како се ближио крај рата. Најлошије стање је било у Бечу. Лекари су процењивали да је глад, иако није била главни узрочник, ипак била важан фактор у смрти око 30% деце. Тешка зима 1916–1917. била је време када је стрпљење становника Монархије дефинитивно почело да попушта. Иако је велики део земље био везан за пољопривреду глад се ширила рапидном брзином. Први узрок свакако су биле ратне операције у Галицији (губитак Галиције), затим уништавање плодног земљишта и сточног фонда у просторима где су се одвијале борбе, велики број избеглих. У једном моменту, током 1915. у Галицији је живело свега 35,5% становника у односу на број пре почетка рата. Слично је било и са обрадом пољопривредних површина. Највећи део током рата уопште није био у обрадивом стању. Општа пометња коју је изазвао рат била је видљива на сваком кораку и у осталим деловима државе. Током мобилизације реквивирано је 814.000 коња, односно једна петина укупног броја у Монархији. Производња кромпира, парадајза, шећера, вишеструко је оппала. Стање пољопривреде у Угарској било је на незавидном нивоу будући да су производи одавде продавали и дистрибуирали у Аустрију, Босну и Херцеговину и Србију. Потражња је у неким гранама пала за чак 70–75%, баш као и реални капацитети за обраду, дистрибуцију и извоз. Домино ефекат осетио се посебно у Бечу који се пољопривредним артиклима углавном снабдевао из Угарске.

Општа несигурност почела је да се испољава и у штрајковима радника у индустрији. Глад је повећала број људи који протестују на месечном нивоу широм Монархије. Драматичан догађај се десио 21. октобра 1916. када је Фридрих Адлер (Friedrich Adler), син чувеног вође Социјал–демократа Виктора Адлера, убио министра–председника Штиргха у једном ресторану (хотелу) у центру Беча. Фридрих Адлер који је био фрустриран државном политиком у рату, привреди, односом према обичном човеку сматрао је да може да промени ток ствари политичким убиством. Јавност је реаговала бурно.

Аустроугарска војска није ништа боље поступала од начина како је приказивала руску војску. Смењивале су се реквизиције, присилни рад и експлоатација готово свих средстава у власништву домаћег становништва. Окупациона област у Пољској посебно је пропатила од хонведа који „нису били спремни за разговор, а на најмањи протест или приговор потезали су сабљу или револвер“. Што се тиче прислиног рада, ангажовано је око 30.000 људи за послове на железницама, мостовима, рекама и путевима. Политика коју су аустроугарске власти спроводиле у Пољској, довела је до пуног окретања најлојалнијег становништва против интереса Монархије. Потпуно погрешна процена Берлина и Беча–Будимпеште у овим областима није помогла дугорочно да се оствари

интерес немачких и мађарских елита, већ управо супротно да се сачека прави моменат и што пре обнови државност Пољске у пуном облику. Стање у Србији било је још горе. Окупираним областима Србије и Црне Горе доминирали су преки судови, реквизиције, хапшења на најмањи гест српског становништва, као што се поновило 1941–1945. Управник Србије генерал Севис–Салис (Ivan Salis Seewis) тврдио је да је мирно успоставио управу у Србији и довео је под пуну контролу мирним средствима. Касније ће тражити пензију и признавање чина у војсци Краљевине СХС. Генерал Саркотић од Ловћена, управник Босне и Херцеговине, није био ни близу оваквих метода нити се трудио да их примењује, користећи преки војни суд у свакој прилици у целој Босни и Херцеговини и Црној Гори. Страдања цивила у Србији и Црној Гори била су велика током 1916, а после Топличког устанка 1917. настављена су још већим интензитетом и у бугарској окупационој зони.

Година 1917. донела је неописиви страх од Револуције у Монархији. Смењивање Тисе и отварање заседања Рајхсрата, требао је да смири политичке страсти. Отварање Рајхсрата показало је тешку политичку ситуацију будући да је 40 од 516 посланика било одсутно, услед хапшења, интернације или протеривања из Монархије. Тешка економска ситуација уз лоше стање војске на фронотвима деловала је обесхрабрујуће, а ситуација се изразито закомпликовала, када је група чешких посланика поднела Декларацију у којој се захтевала промена Дуалистичког система у федералистички, издвајање посебне чешко–словачке територије уз позивање на сва историјска права Чеха и Словака у Монархији. У Декларацији је поменуто и самопредељење и право народа, што је дефинитвино узрујало бечке елите, којима се Крамар са панславистичким идејама сада чинио као бенигна претња у односу на Декларацију коју су потписали чешки посланици. Декларација је била јасна да се очекивало пуно преуређење Монархије, тако да се у чешко–словачку територију рачунао и део територија круне Св. Стефана, а у ширем смислу обједињавање словенских територија значило је одузимање Хрватске и Славоније из оквира Угарске. Пољски посланици су захтевали посебну круновину од територија које су сачињавале Галиција и Буковина. Клам–Мартиницу није остало ништа друго већ да 12. јуна 1917. одбије ове захтеве као нереалне за будуће преуређење Аустрије.

Његов наследник Ернст фон Зајдлер (Ernst von Seidler), у свом кабинету није имао чешких министара, будући да је његов позив за састављање владе од чешких посланика био одбијен. Исто су поступили и други словенски посланици. Ипак, оснивање нових министарстава за Социјалну заштиту и Исхрану, дало је наду да се стање може поправити. Чеси ће одиграти кључну улогу у решавању словенског питања у Монархији. Као народ који је суштински био лојалан држави, од почетака рата нашли су се под сумњом, притиском, изложени хапшењима и присмотром, учинили су да национално буђење усме-

ре у циљу стварање чешке федералне јединице (са коначним исходом државне независности). Са великим бројем интелектуалаца, писменим становништвом, традицијама круне Св. Вацлава, царском престоницом у Прагу, Чеси су имали велики политичку тежину када се решавало питање опстанка Монархије. Надахнути идејама које је прокламовао Вудроу Вилсон и са одјецима Руске револуције осетили су да је дошао њихов моменат. Директор Чешког националног театра Јарослав Квапил стао је на чело групе за одбрану чешког језика, захтевајући од посланика на Рајхсрату да гласно изнесу националне захтеве и петицију коју је потписало 222 водећа интелектуалца. На дан отварања Рајхсрата 6.000 радника у Прагу ступило је у генерални штрајк, а до краја јуна око 30.000 радника у Шкодиној фабрици у Плзену. Полиција је сведочила да се у Прагу могу видети први натписи о независној Чешкој. Средња класа у том моменту била је неодлучна. Још увек лојална. У штампи су се могле читати вести да ће цар Карло до порођаја супруге живети у Прагу и да ће се крунисати круном Св. Вацлава. Са друге стране Тамаш Масарик је у егзилу уз помоћ Француске јасно говорио о потреби стварања независне и самосталне чешке државе. Током 1917. стање се променило. Чернин је добро уочио да се термин чешко–словачка нација врло брзо усталио и да је лојалност словенских народа спорна. Конфидентски извештаји из војске сведочили су о лојалности између 28–40% војника у зависности од броја Немаца и Мађара. Следећа чешка декларација за Богојављење (6. јануара) 1918. више није помињала Хабзбурге. Потпуно је била у стилу Вилсонове реторике (14 тачака), а дух самоопредељења и грађанске демократске државе био је кључан део Декларације. Монархија је била на ивици опстанка.

Пораз бољшевичке Русије крајем 1917. дао је некакву слабу наду да ће ова победа дати снаге да се стање преокрене и да се рат на победнички начин за Аустроугарску приведе крају. Монархија је много очекивала од мира који је склопљен у Брест Литовску 3. марта 1918. после дугих, контрадикторних и тешких преговора (од 15. децембра 1917. до 3. марта 1918). Овим мировним уговором Русија је изгубила 2,5 милиона квадратних километара своје територије, са 50 милиона становника, 90% рудника угља, 54% инустријских потенцијала, трећину плодних површина и железнице. Сведена је на територију приближну данашњој Русији. Бољшевици су под формом самоопредељења препустили Пољску и Украјину на коју су у симболичком смислу Романови полагали историјско право, а проблем Украјине се показа као велика тешкоћа за руску политику током читавог XX века.

Монархија која је пуно очекивала од капитулације Русије није добила много. Чернин је захтевао већи део Пољске, како би обезбедио храну за војску, која је већ почела са озбиљнијим протестима (морнарица у Котору фебруара 1918). Чернинова идеја да се делови Пољске и Галиције сједине у Украјинску круновину, као други део плана била је катастрофална по Монархију. Украјин-

ско национално веће (које су углавном чинили антируски профилисани двадесетогодишњаци) је пристајало на виртуелна права у држави Хабзбурговаца у замену за пољопривредне производе, такође у виртуленим количинама. Чернин није сагледао да се део Украјине који је био под бољшевичком контролом, надовезивао на плодну земљу са које је очекивао летину за војску и да су сукоби били неизбежни. Посебно током година рата пољопривредни фонд Украјине био је девастиран. После Брест Литовска, Галиција је била изгубљена за Монархију. Пољске елите схватиле су да више нема сврхе остати у држави Хабзбурга и полако али сигурно почињу кампању за промену уставног уређења, уз позивање на самоопредељење и Вилсонових 14 тачака (у којима се помиње обнова независне Пољске). Од марта почињу први немири, штрајкови, дезертирања. Војне власти у Пшемислу, Кракову, Черновицама бележе велике немире, захтеве за поштовање пољског језика, обнову пољских националних друштава, окупљања под пољском заставом и захтев за прекид односа са државом Хабзбурга. Краков је дословно доживео политичку ерупцију пољског политичког незадовољства после саопштавања одредби Брест Литовског мира.

На фронту је стање било све лошије. Конрад фон Хецендорф, који је премештен за заповедника групе Армија Тирол, поново је наступио са нереалним идејама о офанзивним акцијама против Италије. Начелник Генералштаба генерал Артур фон Штројсенбург (Arthur Arz von Straußenburg), чинио је све да опорави војску од катастрофа из 1916. Конрад је извештавао да је број дезертера био у великом порасту у другој половини 1917. По њему главни проблем су били војници који су се враћали из руског заробљеништва. Војни врх страховао је да бољшевичке идеје могу лако захватити и војску Двојне монархије. Део Словенских јединица – Срба, Чеха и Пољака се после мукотрпних, епских путовања нашао на Солунском или Западном фронту у редовима снага Антанте. Конрад је страховао да ће „непоуздани Словени“ још више дезертирати и укључивати се у редове противничке војске. Вилсонов програм у коме је предвиђено осамостаљивање Чеха и Словака, дао је крила Масарику који је кренуо у комплетну акцију презентовања политичкој јавности Француске и Британије лошег положаја Чеха и катастрофалног стања у Монархији. Наишао је током лета 1918. на велике симпатије, посебно у Лондону. Чеси и Пољаци већ су на територији Монархије били спремни за политички раскид са државом у којој су живели вековима, а неуспех на фронту допринео је коначном краху. Тврдоглаво и нереалистично Конрад је захтевао офанзиву на Сочанском фронту (15–20. јун 1918) у пределима реке Пијаве која је завршила губитком 142.500 људи. Војска више није имала кредибилитет. Појава тзв. зеленог кадра широм Монархије отежавала је ситуацију и онемогућавала цивлне власти да одржавају ред.

Током августа 1918. окружењу цара Карла коначно је постало јасно да се мора нешто учинити пошто је држава на корак од распада. Апел цара Карла од

14. септембра у коме се тражило склапање мировног споразума, који је Буриан предао Немачкој, био је одбијен. На Крунском савету 27. септембра донета је одлука да се мора што пре реаговати, пошто је Бугарска избачена из рата (на Солунском фронту) и земља се налазила у опасности од јужнословенске побуне. Манифест цара Карла 16. октобра „Мом народу“ био је закаснео покушај федерализације Монархије у коме се Чесима, Пољацима, јужним Словенима и Украјинцима обећавало преуређење државе, које би довело до аутономија и посебних територијално–административних јединица са самосталном управом за поменуте народе. Са друге стране Шандор Векерле (Sandor Wekerle), министар–председник Угаске владе одбио је овај предлог. Хрватске елите тражиле су Босну и Херцеговину и Далмацију. Чеси и Пољаци су такође одбили предлог. Вилсон се огласио 20. октобра јавно подржавајући Чехе, Словаке и јужнословенске народе. Чеси и Словаци су током јула формирали свој Национални комитет – Narodni vybor československy, током октобра формирано је Национално веће Словенаца, Хрвата и Срба (6. октобра), а 7. октобра су Комитет формирали и Пољаци, захтевајући уједињење са Пољацима из Галиције. Немци из Аустрије су се такође организовали и покушали да преузму власт у своје руке. У Мађарској је 16. октобра издат Манифест у коме се објашњавало да после покушаја федерализације од стране цара Карла, мађарски парламент више не признаје Нагодбу. Чувени црвени гроф Михаљ Карољи (Mihaly Karolyi) је захтевао политичке слободе и ако је потребно Републику. Од 24. октобра почели су немири у којима се захтевала Република на челу са Карољијем. Цар Карло је 26. октобра одбио да потпише именовање Карољија за министра–председника, па се наставило са демонстрацијама у којима је доминирао захтев да се прогласи трећа детронизација Хабзбурга и установи Мађарска република. Следећег дана 27. октобра формиран је Национални комитет и око 30.000 демонстраната кренуло је ка Краљевској палати. Сукоби су били неизбежни – полиција је код Сечењи моста убила 3. демонстранта и 50. ранила. Присталице Националног комитета су брло организовале оружане одреде. По целој Будимпшети су се вијориле мађарске заставе. И поред инсистирања команданта гарнизона Лукачића да се дозволи војсци да интервенише, цар Карло је одбио тај захтев уз коментар „довољно је крви проливено“. Током 30–31. октобра најпре је за министра–председника именован Михаљ Карољи, а потом је проглашена независна Мађарска република. Бивши министар–председник Иштван Тиса убијен у својој кући, од стране војника повратника са фронта (31. октобра).

Држава Словенаца, Хрвата и Срба је оформљена 27. октобра. Стјепан Радић је позивао на слободу и грађанску равноправност, док су Италијани у Ријеци позивали на непризнавање хрватске власти. Италија је 28. октобра почела вишедневну офанзиву на Сочи, због што боље преговарачке позиције. Чеси су крајем октобра славили своју нову државу, узвикујући Масариково

име. У Лавову су почели жестоки национални сукоби Пољака против Украјинаца и Русина, а за неколико дана било је више хиљада погинулих. Погром над Јеврејима трајао је три пуна дана. Овог пута предводили су га Пољаци. Обриси националне слободе и равноправности на које су се Пољаци позивали нису важили за све. За свега неколико дана (до 3. новембра) држава је престала да постоји. Без грађанског рата и без крвопролића. Револуција је била на вратима некадашње Монархије, а новонастале државе нису знале где су има тачне границе. Славље и несигурност су се смењивали на улицама Пеште, Беча, Прага, Кракова, Загреба. Формирање нових националних држава које ће уследити на Версајској мировној конференцији неће донети коначно решење свих проблема који су постојали у Аустроугарској. Уговорима у Сен Жермену 10. септембра 1919. и Тријанону 4. јуна 1920. дефинисани су односи Аустрије и Мађарске са новоствореним државама Краљевином СХС, Румунијом, Чехословачком, Пољском и Италијом. Питање слободе штампе, националних права, грађанских слобода и парламентарне демократије тек се наметало у новоформираним националним државама. Мане и слабости које је на свом крају испољила политичка елита Монархије врло брзо су се испољиле и у државама наследницама.

СПИСАК ИЗВОРА И ЛИТЕРАТУРЕ:

Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Feld Akten, Neue Feld Akten, Rayonskomando Banat; Gruppe Komando Syrmien; Gruppe Armee Komando, Syrmien.

Državni arhiv Hrvatske Zagreb, 402. Sudbeni sto, Sremska Mitrovica; Salis Seewis.

Архив САНУ у Сремским Карловцима– МПА Фонд А, Фонд Б, Црквено–народни сабори, Магистрат, Саборски Одбор, Епископ Викар, Манастирски фонд, Школски савет,

Vocelka Karl, *Geschichte Österreichs*, München 2004.

Vocelka Karl, Vocelka Michaela, *Franz Joseph*, Wien 2016.

Galantai, Joseph, *Der Österreichisch–Ungarische dualismus 1867–1918*, Budapest–Wien 1985.

Galantai, Joseph, *Hungary in the First World War*, Bddapest 1989.

Goldstein Ivo, *Povijest Hrvatske*, Zagreb 2006.

Davies, Norman, *God's Playground– A History of Poland*, vol 2, New York 2005.

Дедијер Владимир, *Сарајево 1914*, Београд 1966.

Dekel–Chen, Gaunt David, *Anti–Jewish Violence: Rethinking the Pogrom in European History*, Bloomington–Indianapolis 2010.

Die Habsburgermonarchie, Band I, Wien 1973 (ed Adam Wandrustka– Peter Urbanitsch)

Die Habsburgermonarchie, Band II, Wien 1975 (ed Adam Wandrustka– Peter Urbanitsch)

Die Habsburgermonarchie, Band III/1, Wien 1980 (ed. Adam Wandruszka– Peter Urbanitsch)

Die Habsburgermonarchie, Band III/2, Wien 1980 (ed. Adam Wandruszka– Peter Urbanitsch)

Die Habsburgermonarchie, Band IV, Wien 1995 (ed. Adam Wandruszka– Peter Urbanitsch)

Die Habsburgermonarchie, Band V, Wien 1985 (ed Adam Wandruszka– Peter Urbanitsch)

Die Habsburgermonarchie, Band VI/1, Wien 1989 (ed. Adam Wandruszka– Peter Urbanitsch)

Die Habsburgermonarchie, Band VI/2, Wien 1993 (ed. Adam Wandruszka– Peter Urbanitsch)

Die Habsburgermonarchie, Band VII/1, Wien 2000 (ed. Helmut Rumpler– Peter Urbanitsch)

Die Habsburgermonarchie, Band VII/2, Wien 2000 (ed. Helmut Rumpler– Peter Urbanitsch)

Die Habsburgermonarchie, Band VIII/1, Wien 2006 (ed. Helmut Rumpler–Peter Urbanitsch)

Die Habsburgermonarchie, Band VIII/2, Wien 2006 (ed. Helmut Rumpler–Peter Urbanitsch)

Die Habsburgermonarchie, Band IX /1, Wien 2010 (ed Helmut Rumpler–Peter Urbanitsch)

Die Habsburgermonarchie, Band IX/2, Wien 2010 (ed Helmut Rumpler–Seger Martin)

Die Habsburgermonarchie, Band XI/1, Wien 2016 (ed Helmut Rumpler)

Die Habsburgermonarchie, Band XI/2, Wien 2013 (ed Helmut Rumpler–Anatol Schmied–Kowazik)

*Die Habsburgermonarchie,*Band XII, Wien 2018 (ed Helmut Rumpler– Ulrike Harmat)

Deak, Istvan, *Beyond Nationalism: A Social and Political History of the Habsburg Officer Corps 1848–1918*, Oxford 1990.

Zbynek, Zeman, *The Break–up of the Habsburg Empire 1914–1918*, London 1961.

Екмечић, Милорад, *Стварање Југославије 1790–1918*, књ. 1–2, Београд 1989.

Екмечић, Милорад, *Дуго кретање између клања и орања*, *Историја Срба у новом веку 1492–1992*, Београд 2007.

Judson, M. Pieter, *Habsburg–Geschichte eines Imperiums 1740–1918*, München 2017.

Judson, M. Pieter, *The Habsburg Empire, A New History*, Cambridge–London 2016.

Kann, Robert, *A History of Habsburg empire 1526–1918*, London 1974.

Kann, Robert, *The Multinational empire, nationalism and national reform in the Habsburg monarchy 1848–1918, vol 1, Empire and nationalities*, New York 1964.

Kann, Robert, *The Multinational empire, nationalism and national reform in the Habsburg monarchy 1848–1918, vol2, Empire reform,* New York 1964.
Kann, Robert, *A study in Austrian intellectual history, from late baroque to romantism*, New York 1960.
Kann, Robert, David V Zdenek, *The Peoples of the Eastern Habsburg Lands 1526–1918*, Seatle–London 1984.
Kann, Robert, *The Habsburg Empire/ A study of Integration and Desintegration*, New York 1957.
Kissling, Rudolph, *Österreich–Ungarn Anteil am ersten Weltkrieg*, Graz 1958.
Kronenbieter, Günther, *Krieg im Frieden, Die Führung der k. und k. Armee und Grossmachtpolitik Österreichs–Ungarn 1906–1914*, München 2003.
Микавица, Дејан, Лемајић Ненад, Васин Горан, Нинковић Ненад, *Срби у Хабзбуршкој монархији 1526–1918*, књ 2, Нови Сад 2016.
Микавица, Дејан, Васин Горан, Нинковић Ненад, *Срби у Црној Гори 1496–1918*, Никшић 2017.
Микавица Дејан, Васин Горан, Нинковић Ненад, *Пречански Срби у Великом рат̄у 1914-1918*, Нови Сад 2018.
Mikić, Đorđe, *Austrougarska ratna politika u Bosni i Hercegovini 1914–1918*, Banja Luka 2011.
Митровић, Андреј, *Продор на Ист̄ок и Србија 1908–1918*, Београд 2011.
Митровић, Андреј, *Србија у Првом свет̄ском рат̄у*, Београд 2004.
Mombauer, Annika, *Helmuth von Moltke and the Origins of the First Wolrld War*, Cambridge 2001.
Okey, Robert, *The Habsburg Monarchy c1765–1918*, New York 2002.
Okey, Robert, *Taming Balkan Nationalism, The Habsburg "Civilizing Mission" in Bosna 1878–1914*, Camridge 2007.
Österreich–Ungarns Aussenpolitik von der bosnischen Krise bis zum Kriegsausbruch 1914, Vienna– Leipzig 1930.
Pal, Tibor, *Mađarsko javno mnjenje i politika Srbije na Balkanu 1903–1914*, Novi Sad 2012.
Rauchensteiner, Manfried, *Der Erste Weltkrieg und das Ende der Habsburgermonarchie*, Wien 2013.
Redlich, Joseph, *Schicksjahre Österreichs 1908–1919*, bd. 1–2, Graz– Köln, 1953
Redlich, Joseph, *Emperor Francis Joseph of Austria, A Biography*, London 1929.
Rothenberg, Günther*, The Army of Francis Joseph*, Purdue– West Lafayete 2011.
Roshwald, Aviel, *Ethnic Nationalism and The Fall of Empires: Central Europe, Russia and the Middle East 1914–1923*, London–New York 2010.
Röhl, C.G, John, *Wilhelm II, Into the Abyss of the War and Exile 1900–1941*, Cambridge 2014.
Sked Alan, *The Decline and Fall of the Hasburg Empire 1815–1918*, London–New York 1989.
Stourzh, Gerald, *From Vienna to Chicago and Back*, Chicago–London 2007.
Stone, Norman, *The Eastern Front 1914–1917*, London–New York 1998.
Strachan, Hew*, The First World War*, Cambridge 2003.
Strazhas, Abba, *Deutsche Ostpolitik im Ersten Weltkrieg. Der Fall Ober Ost 1915–1917*, Eiesbaden 1993.
Shanes, Joshua, *Diaspora Nationalism and Jewish Identity in Habsburg Galicia*, Cambridge 2012.
Hantsch, Hugo, *Die Geschichte Österreichs 1648–1918*, band 2, Graz 1994.
Hantsch, Hugo, *Leopold Graf Berchtold*, Graz 1963.

Hagen, Walter, W, *Germans, Poles, and Jews: The Nationality Confilct in the Prussian East 1772–1914*, Chicago–London 1983.
Herwig Hermman, *The First World War– Germany and Austria–Hungary 1914–1918*, London–New York 1997.
Hötzendorf Conrad, *Aus meiner Dienstzeit*, Bd 1–5, Wien 1923.
Fischer, Fritz, *Griff nach der Weltmacht*, Düsseldorf 1971.
Ћоровић, Владимир, *Црна књиīа*, Београд 1996.
Ћоровић, Владимир, *Односи Аусшро Уīарске и Србије у 20 веку*, Београд 1992.
Cornwall, Mark, *Last Years of the Austria–Hungary, A Multi–National Experiment in Early Twentieth Century*, Exseter 2002.
Wandruszka Adam– Plaschka Richard, *Die Donaumonarchie und die Südslawische Frage von 1848 bis 1918*, Wien 1978.
Watson, Alexander, *Ring of Steel: Germany and Austria–Hungary in World War I*, New York 2014.
Wiliamson, Samuel, R, *Austria–Hungary and the Origins of the First World War*, London 1991.

СРЕМ У ВЕЛИКОМ РАТУ

Срем је био област Аустроугарске у којој су Срби, поред Босне и Херцеговине, током Првог светског рата највише страдали. Сремска жупанија са територијом између Дунава и Саве, до Ђакова, Даља, Тење и Белог Брда на западу, имала је изразито хетероген етнички састав. По последњем аустроугарском попису, извршеном 1910. у њој је живело 414.234 становника, у које је убројано и 4.227 војника. У попису није истакнута национална припадност, него верска и језичка, али се на основу броја православаца може се говорити о броју Срба. У Срему их је било 189.007 односно 45,39% популације. Територија жупаније је била подељена на десет управних котара, а они су се делили на управне округе (области). Котари са већим процентом Срба су се налазили у централном и источном делу Срема, при чему се издвајају Иришки, Митровачки и Земунски. На први поглед Срба је било мање у Румском и Старопазовачком котару, јер су они обухватили градове у којима Срби нису били већинско становништво (Рума, Стара Пазова, Инђија), за разлику од села. Ако се у ова два котара посматрају сеоска насеља, онда се добија другачија слика и види се да је по селима проценат Срба изузетно – око 90%. Управо у овим котарима (Земунском и Румском, а делом Митровачком, Иришком и Старопазовачком) Срби су током 1914. били изложени најјачем притиску и великом страдању.[1]

1 Румски котар је за ово очит пример, јер су у њега улазила села са неправославним становништвом (Хртковци, Никинци, делом Платичево), као и сам град Рума, са јаком немачком популацијом или Инђија у којој су Срби чинили мање од 12% становништва. Међутим, села у јужном делу Румског котара, која су у септембру 1914. захваћена аустроугарским терором (Брестач, Буђановци, Добринци, Грабовци, Кленак и Огар) су у својој популацији имала преко 90% српско становништво. *Popis žiteljstva od 31. prosinca 1910. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb 1914, 304-332.

Име	Укупан број	Број православаца	Проценат Срба	Број војника
Котарске области				
Илок	28.461	12.267	43,11%	24
Ириг	25.320	18.435	72,81%	124
Митровица	32.012	27.228	85,05%	40
Рума	49.138	23.472	47,76%	463
Стара Пазова	46.430	24.898	53,62%	28
Шид	33.108	14.429	43,58%	13
Винковци	42.472	5.240	12,33%	28
Вуковар	42.540	15.398	36,19%	24
Земун	37.718	30.505	80,88%	11
Жупања	34.926	1.981	5,67%	20
Градови				
Митровица	12.909	4.997	38,71%	584
Петроварадин	5.727	753	13,15%	1.567
Сремски Карловци	6.342	3.553	56,02%	5
Земун	17.131	5.851	34,15%	1.296
Укупно	**414.234**	**188.007**	**45,39 %**	**4.227**

Време иза атентата на Франца Фердинанда – Јулска криза, означило је почетак притисака, узимања таоца и хапшења елите, да би се ово у наредном периоду радикализовало. Близина Србије, неговање српске традиције кроз Карловачку митрополију чије је седиште било у Срему, као и чињеница да се у њему налазе бројни манастири и најстарије школске установе јачали су српску националну идеологију. То је пружило аргументе Бечу за сумњу у верност Сремаца. Срби су у Срему, ослоњени на сународнике из Западног Баната, Централне и Јужне Бачке чинили у аустроугарском српству значајну политичку снагу. Како је оценио савременик Првог светског рата, Јован Цвијић, ово становништво је „... увек живело истим духовним животом, као и оно у Србији, па било да су духовна седишта била Нови Сад или Карловци, било да је то био Београд“, истичући да се Сремци одликују „...жарким родољубљем“ и да „ни најмање сумње не може бити о националном идеалу који одушевљава Србе ових крајева“.[2]

Сумња у верност српског народа довела је у Срему до тога да су током Јулске кризе смењивани са свих важних функција. У Сремској Митровици је не само смењен градоначелник Теодор Василић, него је ухапшен и интерниран, а објава рата само је појачала притиске. У селима су затварани виђенији људи као таоци, који су гарантовали да у њиховим насељима неће доћи до немира. Већ 29. јула 1914. наредба о увођењу преких судова је објављивана по

2 Јован Цвијић, *Психичке особине Јужних Словена*, Београд 2006, 343.

свим насељима Срема. Био је ово задатак за добошаре, док су представници власти бринули да сваки становник сазна за судове. Плакати о њима су постављани на видним местима, обилажене су пустаре и салаши, чак је у неким селима, као Добринцима, свако домаћинство посебно обавештено.[3] По наредби од 24. августа 1914. прецизирано је да преки судови изричу смртну казну (вешањем или стрељањем) за побуну, дезертерство, намерно завађање војних и државних службеника, ухођење, велеиздају, увреду величанства, сметњи јавног реда и мира, убиства, уништавње железнице, телеграфа и других веза посебно ако су оне неопходне за војску.[4]

Смене Срба са јавних функција и забрану српских друштава и новина пратила је мобилизација и припреме за напад на Србију. Срем је постао не само регрутно подручје него и територија са које је напад требало да се води. Срби су у миру, у активној и резервној служби, Аустроугарској давали око 58.000 војника, али се тај проценат повећавао у ратним околностима, тако да је 1914. могао да износи око 127.000. На фронт није упућено више од 66.000. За разлику од свих осталих народа Аустроугарске Срби нису имали свој етнички хомоген пук, иако су служили у свим деловима армије – заједничкој царско–краљевској војсци, ландверским (хонведске или домобранске) и ландштурм (последња одбрана) јединицама. Срби из Срема су служили у 70. Петроварадинском пешадијском пуку Заједничке војске, чинећи око 56% његовог људства и у 28. Осијечком ландвер (домобранском) пешадијском пуку. Било их је и у 12. Осијечком (подручје Славоније и Срема) уланском пуку у којем су Срби давали до 33% људства, а Сремци су могли да чине 20%. Улазили су и у састав 104. ландштурм бригаде. Два главна пука у којима су се нашли били су делови различитих армија – 28. ландвер пук као део 42. ландвер (Вражје) дивизије био је у Петој армији, а 70. Петроварадински у преко 32. дивизије и Другој армији. Док је Пета армија имала активну улогу у нападу на Краљевину Србију (налазила се распоређена у Босни, од Зворнике до ушћа Дрине у Саву), дотле је Друга у августу само демонстрирала са севера (налази се у Срему и Банату), а одређена је за борбе против Русије.[5]

3 Hrvatski državni arhiv, 402 Sudbeni stol Sremska Mitrovica, 1892–1918, Z–124, III1914–14.

4 Историјски архив Срем, Краљевски судбени сто, Сремска Митровица, Протокол (у даљем тексту: ИАС, КСС, СМ, П), 1911–1914, Окружна заповест од 24. августа 1914.

5 *Österreich–Ungarns letzter Krieg 1914–1918*, unter der Leitung von Edmung Glaise–Horstenau, I, Wien 1931 (у даљем тексту ÖULK, I), 42–43; *Militärstatistisches Jahrbuch für das Jahr 1911*, Wien 1912, 146–147, 196–197; Istvan Deak, *Beyond Nationalism, A Social and Political History of the Habsburg Officer Corps 1848–1918*, New York, Oxford 1990, 180; Robert A. Kann, *A History of the Habsburg Empire 1526–1918*, London 1974, 607–608; Helmut Rumpler, Anatol Schmied–Kowarzik, *Die Habsburgermonarchie*, Band XI, 2. Teilband, Wien 2014 (у даљем тексту: *Die Habsburgermonarchie*, XI/2), 143–156; Gyëre Zoltan, Pfeiffer Atila, *Osnovne demografske odlike Ugarske prema popisu stanovništva iz 1910. godine*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, 42/2, Нови Сад 2017, 92–111; Milan Pojić, *Ustroj austrougarske vojske na ozemlju Hrvatske 1868–1914*, Arhivski vjesnik, 43, Zagreb 2001, 150–168.

Чињеница да са једне стране војска у коју су мобилисани треба да напада Србију, у којој су живели њихови сународници, а са друге Русију, чији је народ сматран братским и блиским, код Срба не само да није развила одушевљење мобилизацијом као код неки других народа Аустроугарске (Хрвати или Немци), него се појавило више начина на који су хтели да је избегну. Богатији људи су је избегавали подмићивањем, док су сиромашни, а они су чинили већину војске, приступили самоповређивању – изазивањем упала очију, ушију, стомака, подизањем температуре, сакаћењем, венеричним болестима, пуцањем кроз хлеб, како би изгледали као рањеници, убризгавањем масне соде у удове, која је често изазивала трајне здравствене проблеме.[6] Поред свега то их није спречило да прелазе у Србију још од убиства Франца Фердинанда, ризикујући свој као и животе чланова своје породице. У Србији су приступали добровољцима, што је било врло ризично јер ако би их Аустроугари открили породице би им биле интерниране, а имовина конфискована. Уз то у случају заробљавања, они би као велеиздајници били стрељани на лицу места. Ипак, Срби су морали макар и невољно да приступају војним одредима којима су припадали, јер је противљење мобилизацији изазивало још веће подозрење и притисак.[7]

После гашења српских културних и научних друштава, часописа и новина, забране ћирилице, смене Срба са јавних функција и на крају хапшења и интернирања елите, једина национална институција у Аустроугарској је остала Црква, односно Карловачка митрополија. Њена историја пред рат је била испуњена тешким и трагичним дешавањима, јер је од смрти патријарха Лукијана Богдановића (1913) била без поглавара. У марту 1914. је умро и њен први администратор, горњокарловачки епископ Михајло Грујић. Нови администратор пакрачки владика Мирон Николић се на срећу показао као врло способна особа дорасла задатку да обезглављену Митрополију проведе кроз недаће рата. Он је 1914. имао 24. године епископске службе и 69. година живота, био је стрпљив, помирљив и одмерен, што је у предстојећим догађајима било од великог значаја како за Србе, тако и државу. Николић је знао да у ратној психози која је имала изражен антисрпски карактер, не само према Србима у Србији, него и у Аустроугарској, мора утицати на народ да буде што мирнији и лојалнији. То су од њега очекивали и Беч и Пешта. Од првих дана Јулске кризе позивао је на смиреност, на лојалност и на рационално понашање без антидржавних манифестација. На исти начин су радили и остали епископи Митрополије. Лојалност су показали и изјављивањем саучешћа цару Фран-

6 Bogumil Hrabak, *Dezerterstvo, zeleni kadar i prevratna anarhija u jugoslovenskim zemljama 1914–1918*, Novi Sad 1990, 34–40; Душан Узелац, *Срби Лике као добровољци у Првом светском рату*, Београд 2008, 31–33

7 Андреј Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Београд 1984, 127–128, 132–133.

цу Јозефу због смрти Франца Фердинанда, а администратор је заједно са будимским епископом Георгијем Зубковићем присуствовао његовој сахрани.[8]

После напада Аустроугарске на Србију Карловачка митрополија се нашла под посебном присмотром. Од ње је очекивано да учини што више како би Срби били мирни, а код војника било појачано осећање припадности династији и Двојној монархији. Држава јој је у том смсилу помогла јер је препуштала да њене наредбе објављује свештенство по црквама. Једна од првих је била забрана свих врста црквених зборова, а уследиле су архијерејске поука да Срби остану одани владару.[9] То није спречило хапшење свештеника у Срему још од атентата на Франца Фердинанда, које је добило на интензитету од објаве рата. Бројне парохије су остале без духовника, због чега је епископ Мирон у августу 1914. апеловао на свештенике и монахе из суседства да се јаве представницима власти, како би заменили оне који су били ухапшени. Константно подозрење према сремским свештеницима и монасима, довело је до проблема у црквеном животу због чега је Хрватска влада издала посебну наредбу у погледу вођења матрикула и крштавања новорођенчади у парохијама без свештеника.[10] Мирон Николић је своје посланице слао не само у сремска насеља, него и војне одреде у којима је било Срба. Покушавао је (августа 1914) да од генералмајора Станислава фон Грзивинског (Stanislaus von Grzywinski) сазна колики је био број српских официра, али је остао без одговора.[11] Администратор је тражио и да манастири рационалније располажу својом имовином услед тешких околности до који је рат морао довести. Присуство војске у Срему је нарушило наставу у Богословији, која је привремено престала са радом.[12]

Војници 70. Петроварадинског пешадијског пука су остали у Срему, као део Друге армије, а 28. ландвер пук је упућен Босну и Херцеговину, где су се нашли под командом Оскара фон Пођорека. Док су Сремци одлазили на фронт према Србији у Срем су почеле да стижу јединице Друге армије, а то је довеле до још већег притиска према Србима. У Сремску Митровицу и околину је стигла 29. дивизија коју је чинило четири пешадијска пука са немачко–чешким и делимично пољским регрутима.[13] Западно од Сремске Митровице је смештена 10. коњичка дивизија у којој је највише мађарских и хрватских

8 Архив Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима, Митрополијско–патријаршијски архив, Фонд А, (у даљем тексту: АСАНУК, МПА, А), 177. и 182/1914.

9 Архива црквене општине Лаћарак (у даљем тексту АЦОЛ), Уписни записник, 1910–1915, уписи: 291, 292, 294–297.

10 АСАНУК, МПА, Президијал (П)/3520/1914; П3659/1914 и 278/1914.

11 АСАНУК, МПА, А, 231/ 1914.

12 АСАНУК, МПА, А, 236. 256. и 261/ 1914; Дејан Микавица, Ненад Лемајић, Горан Васин, Ненад Нинковић, *Историја Срба у Хабзбуршкој монархији 1526–1918*, књ 2, Нови Сад 2016, 527–532.

13 Реч је о четири пешадијска пука, број: 40, 74, 92. и 94. Дејан Микавица, Горан Васин, Ненад Нинковић, *Пречански Срби у Великом рату 1914-1918*, Нови Сад 2018, 95-105.

војника, али и нешто Срба из Срема.[14] Југоисточно од Митровице, између Руме и Кленка смештена је 31. пешадијска дивизија састављена готово искључиво од мађарских војника.[15] Од Кленка према Земуну размештена је 32. дивизија у чији састав су улазила три бачка пука (6. Новосадски, 23. Сомборски и 86. Суботички), као и 70. Петроварадински. Са њима је било и пола 8. Будимпештанског хусарског пука, тако да је и у овој дивизији преовлађивао мађарски елемент. На прилазима Земуну је била размештена половина 7. пешадијске дивизије са претежно мађарским војницима.[16] У Западном Срему, од Шида ка Вуковару се налазила 23. Сегединска хонведска дивизија.[17] На крају, у Срему се нашао и део 29. Великобечкеречког пешадијског пука у којем је служио Милош Црњански.[18]

Долазак војске у Срем у потпуности је променио живот у њему. Трупе су представљале озбиљну опасност за домаће становништво, јер их је ратна пропаганда инструирала против Срба. Сремци који нису упућени на ратиште били су дужни да се ставе на располагање војсци и да јој са својом запрегом и радом помажу у транспорту, да спремају храну, набављају пиће и све друго што је војсци требало. Формално за све што су радили су били плаћани, међутим, често су морали да раде без икакве надокнаде, из чега су се родили судски процеси током 1915. Било је и оних који су успели да наплате своје ангажовање, претежно у западном делу Срема.[19] Судови су на крају били надлежни за дугове државе према земљорадницима чији су коњи реквирирани и коришћени у војне сврхе. По наредби бана Ивана пл. Скерлеца од 7. септембра 1914. требало је бележити од кога је коњ преузет, као и његову вредност због касније надокнаде.[20] Присуство војске је у појединим насељима претило да прерасте у убиства Срба. У Земуну су таоци смештени у Гимназију заједно са делом 68. пешадијског пука, којег су 98% чинили Мађари. У свом осионом понашању намеравали су да провале у део са таоцима и побију их. Војска се у Срему још пре напада на Србију понашала као да је у окупираној, а не својој земљи. Нападима на Србе војници су све више скретали пажњу својих офици-

14 Ову дивизију су чинили: 9. Пожунски, 10. и 13. Будимпештански хусарски и 12. Загребачки улански пук. *Исто*, 105-110.

15 У ову дивизију су улазили 32. Будимпештански, 44. Капошварски, и 69. Секешфехерварски пешадијски пук Заједничке војске. У њој су биле и две бригаде 3. Босанско–херцеговачког (Тузланског) пука из којег су избачени Срби. *Исто*, 110-115.

16 Пукови: 38. Кечкеметски и 68. Солночки пешадијским као и 21. Бечки фелдјегер батаљон, са Штајерцима.

17 Чинили су је 2. Ђулски, 5. Сегедински, 7. Вршачки и 8. Лугошки пешадијски ландвер пук. У пиковима из Баната је било и нешто Срба.

18 ÖULK, I, 65–67, 91.

19 Дневно је требало да за рад са запрежним колима добију 6 круна. ИАС, КСС, СМ, П, 1911–1914, Извештај из Грка, 18. октобар 1915; ИАС, Магистрат трговишта Рума (у даљем тексту МТР), 247, 22/1915.

20 ИАС, КСС, СМ, П, 1911–1914, Наредба бана Ивана Скерлеца од 7. септембра 1914. бр. 21.012.

ра и била је потребна само једна искра па да дође до крвавих сукоба. Њих је спречавала присебност и саможртва појединаца. [21]

Мађарске трупе које су предњачиле у нападима на домаће становништво, нису разликовале српска села у Аустроугарској од села у Србији, понашајући се безобзирно и непријатељски. Многи свештеници и учитељи су похапшени, често пребијани, појединци убијени, још у време када главне војне операције нису ни почеле. Такву судбину су доживели свештеници, трговци и богатији сељаци, занатлије, чак и надничари. Страдали су у Кленку, Лаћарку, Платичеву, Бољевацима, Обрежу, Купинову, Бечмену, Голубинцима, Стејановцима.[22] Ништа боље нису прошли ни Срби у Старој Пазови, Иригу, Руми и Сремским Карловцима. У Бежанији је мађарска војска одмах по доласку скупила мушкарце на јавном месту, део њих везала и тукла тражећи да признају своју сарадњу са Србијом, а када то нису учинили, спровела су их уз успутно пребијање у Земун. На путу су тројицу без икаквог суда стрељали. Убиства су се десила у Карловчићу и Доњем Товарнику.[23] У Бановцима је поред хапшења било и више примера пребијања Срба. Такву тортуру нису избегле ни жене и старци, међу којима су појединце тукли до смрти.[24] У Земуну су први интернирци ухапшени 15. јула, а до краја месеца њихов број се повећао на 36 особа, укључујући и три жене. Интернирани су у Ђенђеш.[25] Само у области Земунског котара ухапшена је и интернирана 171 особа, претежно земљорадници између 16. и 71. године, под изговором да су политички сумњиви и неподобни.[26] Колико је особа ухапшено на почетку рата у Земунском котару види се из наредне табеле:[27]

---

21 Тоша Искруљев, *Распеће српског народа у Срему 1914*, Нови Сад–Београд 2014, 233–234; *Die Habsburgermonarchie*, XI/2, 147–156.

22 Лаћарачки свештеник Милан пл. Младеновић је био од раније сумњив властима као особа блиска Србији. Приликом Колубарске битке заплењени су списи који су доносили податке његовим шпијунским радњама у корист Србије. Исти подаци су откривени и за надзиратеља лова из Сремске Митровице, Лазара Бикицког. Оптужени су да су шпијунирали за мајора Тодоровића из Лознице. Пл. Младеновићу је суђено у Загребу, али оптужба није доказана и он је најпре интерниран у Осијек, где је добијао плату од своје парохије, а потом враћен у Лаћарак јуна 1917. Хрватски државни архив, 402 Судбени стол Сремска Митровица, 63–1915/4; Ненад Нинковић, *Српска православна црквена општина Лаћарак*, Сремска Митровица 2015, 133–134.

23 Тоша Искруљев, *Распеће српског народа...*, 161–162, 175–176.

24 Ненад Нинковић, *Српска православна црквена општина Лаћарак*, 133–134; Тоша Искруљев, *нав. дело*, 47–50, 54, 77–78, 104–107, 117–121, 130–132, 144, 161–162, 175, 188, 211–213, 218–219, 228–233, 252, 267–269, 274.

25 AT–OeStAKA, FA, NFA, Rayonskdo. Banat 900, Iskaz interniranih stanovnika grada Zemuna (2. februara 1915); Тоша Искруљев, *нав. дело*, 228–231

26 AT–OeStAKA, FA, NFA, Rayonskdo. Banat 900, Iskaz interniranih osoba iz područja kotara Zemunskog (3. veljače 1915).

27 AT–OeStAKA, FA, NFA, Rayonskdo. Banat 900, Iskaz interniranih osoba iz područja kotara Zemunskog (3. veljače 1915).

Село	*Ухапшени*	*Село*	*Ухапшени*	*Село*	*Ухапшени*
Ашања	7	Бечмен	7	Сурдук	1
Јаково	14	Батајница	15	Бољевци	25
Војка	1	Деч	1	Карловчић	2
Обреж	2	Пећинци	1	Прхово	5
Буђановци	1	Сурчин	14	Шимановци	8
Угриновци	3	Купиново	20	Михаљевци	6
Попинци	30	Голубинци	1	Вуковар	1
Путинци	1	Без места пребивања помињу се катихета Севастијан Перић и трговац Арон Данић, као и фенечки игуман Данило Брзаковић и монах Корнел Будић			

Монаси и свештеници су посебно били сумњиви властима. До 31. августа ухапшено је 50 свештеника и 18 монаха.[28] Већ 3. септембра некадашњи комесар на црквено–народним саборима, Бела Талијан, који се налазио као владин повереник у Јужној армији, тражио је да се престане са интернацијом сремских свештеника, јер су створени проблеми у животу православних парохија. Тражио је да бар половина буде пуштена на слободу и да се не хапсе читава манастирска братства, као што су урадили у Кувеждину и Фенеку, услед чега је страдала манастирска економија. Његова молба је одбијена, а у Пољорековом строгом одговору је наведено: „Коначно и крајње, морам нагласити, да је

28 Ухапшени су: Светозар Петровић из Бингуле, Никола Бронзић из Мохова, Григорије Николић из Ирига, Василије Латинкић из Јазка, Јован Чичулић из Марадика, Милан Божић из Ривице, Јован Поповић из Врдника, Јован Латинкић из Павловаца, Здравко Живковић из Босута, Георгије Живковић из Грка, Светолик Змејановић из Јарка, Милан Басарић из Кузмина, Милан пл. Младеновић из Лаћарка, Јован Јовановић из Шашинаца, Владимир Хранисављевић из Добринаца, Антоније Апостоловић из Кленка, Милош Гајић из Огара, Петар Бронзић из Платичева, Марко Ердерога из Путинаца, Емилијан Грбић из Руме, Стеван Аврамовић из Сибача, Стеван Јовановић из Доњег Товарника, Милош Узелац из Вогња, Теодор Момировић из Брестача, Георгије Недељковић из Белегиша, Живко Тедић из Буковца, Светозар Дујановић из Бешке, Дамјан Прерадовић из Голубинаца, Симеон Араницки из Старе Пазове, Љубомир Милановић из Нових Карловаца, Владимир Обрадовић из Адашеваца, Георгије Иванић из Мале Вашице, Илија Шумановић из Моровића, Димитрије Зековић из Шида, Јован Маринковић из Ашање, Димитрије Рајковић из Бољеваца, Павле Милин и Душан Марковић из Земуна, Јован Гомирац из Јакова, Павле Зековић из Карловчића, Љубомир Суботић из Пећинаца, Евгеније Дамјанов из Прогара, Јован Лазаревић из Михаљеваца, Петар Момировић из Крњешеваца, Јефта Матић из Сурчина, Сава Петковић из Добановаца, Душан Поповић из Обрежа, Григорије Јовић, Димитрије Коплић и Лазар Сабовљевић из Сремских Карловаца. Од монаха ухапшени су: др Јоаким Чупић беочински архимандрит, Јустин Којић из Бешенова, Иларион Живановић и Доментијан Поповић из Велике Ремете, Корнелије Зубовић из Врдника, Пајсије Павловић из Гргетега, Милутин Стојадиновић из Јазка, Хаџи–Арсеније Јеремић из Крушедола, Герман Срданов, Гаврило Лазић и Георгије Голуб из Кувеждина, Висарион Стакић из Мале Ремете, Леонид Бугарски из Раковца, Данило Брзаковић, Корнелије Будић, Атанасије Вујичић и Пантелејмон Лазић из Фенека и Исидор Спасојевић из Хопова. AT–OeStAKA, FA, NFA, Grp. Kdo. Syrmien 796, Teilweise Enthaftung der internirten serbischen Geistlichen.

српско становништво само криво за све своје неприлике, тј. на томе треба да захвали свом непатриотском расположењу“. Напоменуо је и да се ради о ратном времену када свештеници сносе посебну одговорност.[29]

Српске јединице из Срема нису предвиђене за веће офанзивне акције у нападу на Србију, јер команда није имала пуно поверења у њих. Поред тога, Друга армија није ни требала да учествује у већим борбама на овом, него на Источном фронту. Већина Срба је задржана у транспорту или као резерва на Балканском ратишту, али је извесни број, кроз Пету и Шесту армију учествовао у нападу на Србију. Покрети Друге армије су били само маневри, док су Пета и Шеста из правца Босне и Херцеговине требале да предузму офанзиву. Оскар Поћорек је више пута тражио да 7. дивизија из Срема пређе у Мачву, али је командант Друге армије, генерал Бем–Ермоли, ово одбијао, правдајући се да његова војска сваког тренутка треба да крене за Галицију и не сме се ”трошити“ у борбама против Србије. Једино на шта је био спреман је да трупе Друге армије запоседну по освајању Шабац и Мачванску Митровицу.[30] Неповољан развој ситуације по Аустроугарску у Србији на крају га је натерао да деловима своје армије дозволи учешће у офанзиви. Прелазак шест батаљона (пук и по) 29. дивизије обављен је код Сремске Митровице и Јарка, док је у позадини остало пола пука резерве. Војници који су учествовали у борбама око Шапца борили су се пожртвовано, због чега је њихов командант, фелдмаршаллојтнант Шен (Schön), одликован Орденом Марије Терезије.[31]

Делови 7. дивизије су 13. августа добили наређење да из околине Земуна дођу у Шабац као посада, како би осталим трупама било омогућено да даље напредују. Са њима су у Шапцу и околини остали делови 29. пешадијске дивизије. За то време 31. и 32, као и делови 34. дивизије се нису померали из Срема. Пораза Пете армије код Текериша довео је и до њиховог дислоцирања, када је 17. августа наређено Бем–Ермолију да помери већину трупа 31. и 32. дивизије у правцу Кленка и Шапца. Чак и тада су пукови са Србима из Срема остали северно од Саве. Поменуте дивизије су усиљеним маршем, који је трајао 36 сати, дошле до Шапца. Исцрпљена војска није била спремна за борбу. Код Мишара су се позиционирали војници 32. дивизије, иза ње, преко Горње Врањске до Варне су се низали пукови 31. дивизије. Ка њима је била размештена Шумадијска дивизија првог позива каја их је на крају натерала на повлачење. По наредби од 19. августа 1914. очекивало се да 29. и половина 7. пешадијске дивизије, цео Четврти корпус и Група генерал–мајора Литовског буду повучени у Срем.[32] Повлачење Друге армије је изведено после снажног

29 AT–OeStAKA, FA, NFA, Grp. Kdo. Syrmien 796, Teilweise Enthaftung der internirten serbischen Geistlichen; No. 263/1914.

30 ÖULK, I, 105–106.

31 ÖULK, I, 111–113, 125–126.

32 AT–OeStAKA, FA, NFA, Grp. Kdo. Syrmien 796, 132/39.

српског напада на аустроугарске трупе 22. августа.[33] Бем–Ермолијева улога у Срему није завршена са повлачењем, јер су трупе под његовом командом требале да спрече прелазак српске војске преко Саве и Дунава.[34] Четврти корпус (31. и 32. дивизија) је известио надређене да је 24. августа напуштен Шабац и размонтиран мост којим је армија прешла Саву.[35] Током борби 31. пешадијска дивизија није изгубила пуно људи из свог састава – до 24. августа било је око 600 људи избачених из строја.[36] Трупе су привремено смештене у Кленак (29. дивизија), Платичево (31. дивизија) и Грабовце (32. дивизија). Овде им је дат једнодневни одмор после чега је наређено да заузму важне тачке за одбрану Срема, а јаке страже су постављене на обали.[37]

После једног дана одмора почело је детаљно размештање трупа за одбрану, које су у исто време вршиле огроман притисак на домаће становништво у страху од његове сарадње са српском војском. За њих је најкритичнији био простор уз Саву, од Сремске Митровице до Земуна, јер је овде на више места било лако прећи реку. Зато је под командом у Сремској Митровици, која је обухватала подручје од Сремске Раче до Јарка, размештена 31. дивизија, а од Јарка до Витојеваца 29. У Платичеву су се налазила посебна хаубичка одељења, а у Хртковцима 94. пешадијски пук. Између Купинова и Прогара била су смештени 6. и 86. пешадијски пук, а у околину Земуна се вратила половина 7. дивизије (14. бригада). У Сурчин су смештене две марш бригаде, а на линији Прогар–Бољевци–Јаково делови пукова бр. 70. (два батаљона) и 86. (један батаљон) и цео 38. пешадијски пук. Остатак 32. дивизије је био на подручју Грабоваца, Товарника и Витојеваца, а 31. дивизије између Сибача, Суботишта и Витојеваца. У Иригу и Руми су били остали делови 70. Петроварадинског пука. Код Карловаца се налазио 32. пук. У међувремену је појачана речна флотила. Бродови су се налазили код Земуна (Темеш, Бодрог и Самош, патролни бродови Б, Ф и Пиланго и болнички брод Кулпа), Раче (Марош, патролни брод Х и болнички брод Трајсен), Сремске Митровице (Лајта) и Панчева (патролни бродови Д и Ф). Монитор Кевеш је транспортован у Будимпешту на оправку, због чега је из Линца упућен један брод намењеног за пловидбу Савом.[38] Тек размештена војска је ускоро почела нови покрет, овог пута ка Галицији, али је из Друге армије 29. августа издвојена 29. пешадијска дивизија и подређена Петој армији. Она је остала у Срему, како би чувала Савску обалу.[39]

33 ÖULK, I, 128, 130–133, 143–145.

34 AT–OeStAKA, FA, NFA, Grp. Kdo. Syrmien 796, 132/39a.

35 AT–OeStAKA, FA, NFA, GAK, Syrmien 788, телеграм 24. 8. 1914. у 1:20.

36 AT–OeStAKA, FA, NFA, GAK, Syrmien 788, 3. 9. 1914.

37 AT–OeStAKA, FA, NFA, GAK, Syrmien 788, телеграм 24. 8. 1914, у 8:00 и 10:30.

38 AT–OeStAKA, FA, NFA, GAK, Syrmien 792, 40, август 1914, 192, 23. 8. 1914; 144, 27. 8. 1914.

39 AT–OeStAKA, FA, NFA, GAK, Syrmien 788, телеграм 26. 8. 1914. у 3:30; ÖULK, I, Beilage 21.

Док се Друга армија у Руми укрцавала у возове којима је транспортована у Галицију, 29. и половина 7. дивизије су 28. августа повукле стражаре са Савске обале, јер су постали сувише лака мета. Дисциплина аустроугарских јединица је у кризном тренутку нарушена, а војници су се купали у Сави излажући се ризику да буду убијени.[40] У време када су се последње трупе, међу њима и Срби из Срема, укрцавали у воз за Галицију, почели су напади српске артиљерије на Срем – током ноћи 26. августа 1914. у 1:30 гађана је Сремска Митровица. Циљ српског напада је била железничка станица, како би направила сметње у транспорту трупа. У Митровици је у то време било само три ландштурм компаније без артиљерију.[41] Истог 26. августа у току преподнева је на обали Саве код Митровице примећена српска патрола, која је убила једног Митровчанина када је ушао у реку, док је један српски авион из правца Шапца надлетао град. Био је ово разлог да се артиљерија допреми у Митровицу, тако да је наредни период обележен узајамним плотунима између армија у Сремској и Мачванској Митровици.[42] Све више српских патрола је примећивано на обали Саве, али су аустроугарске трупе биле све слабије.[43] Поред две Митровице напади су постали учестали и на другим деловима границе. Монитор Бодрог је 30. августа гађао Фабрику хлеба Београд, али му је српска војска узвратила.[44] Померање војске у Срему је пратило постављање резервних телеграфских станица (четири у Инђији, једна у Петроварадину), како би команде биле на време обавештене о свим догађајима. Поред авиона, који су све чешће употребљавани за извиђање терена, коришћени су и балони. Из њих се видело груписање српске војске у Мачви, као и недовољне аустроугарске снаге за одбрану, због чега је команда покушала да мотивише војнике за борбу.[45] Одређена је награда за освојену српску заставу – 100 круна или златан сат, а сваки војник који се истакне у борбама у Србији добијао је ланац за сат. Није мировала ни речна флотила, а посебно је био активан монитор Бодрог.[46]

Између 2. и 4. септембра сукоби на граници су постали учесталији, не само у виду напада артиљерије него и покушаја преласка ухода. Аустроугарс-

40 AT–OeStAKA, FA, NFA, GAK, Syrmien 788, 19. август 1914; Syrmien 792, 193, 28. 8. 1914.

41 AT–OeStAKA, FA, NFA, GAK, Syrmien 788, телеграм 25. 8. 1914. u 12:30, телефонска депеша 26. 8. 1914, телеграм од 27. 8. 1914. у 9:50.

42 AT–OeStAKA, FA, NFA, GAK, Syrmien 788, телефонска депеша 28. 8. 1914. у 18:00; телеграм 26. 8. 1914. у 11:50 и у 10:10; 29. 8. 1914. у 6:30

43 AT–OeStAKA, FA, NFA, GAK, Syrmien 788, телеграм 27. 8. 1914. у 1:10; 28. 8. 1914/13; телеграм 28. 8. 1914. у 8:30

44 AT–OeStAKA, FA, NFA, GAK, Syrmien 788, телеграм 30. 8. 1914.

45 AT–OeStAKA, FA, NFA, GAK, Syrmien 788, 29. 8. 1914/15; 1. 9. 1914/55; телеграм 30. 8. 1914. у 6:00 и у 9:00; 31. 8. 1914. у 3:25, 1. 9. 1914. у 6:15 и 6:20, 20:00.

46 AT–OeStAKA, FA, NFA, Grp. Kdo. Syrmien 796, 2. 9. 1914/272; GAK, Syrmien 788, телеграм 31. 8. 1914. у 20:20 и 4. 9. 1914

ка војска је због свега морала подићи своју борбену готовост.[47] Примећено је да Срби праве мостобране за прелазак преко Саве, али и поред оваквих, поузданих информација, у Срему није пуно учињено да се прелазак реке спречи. Аустроугари су се ослањали на процену да српска војска неће прећи Саву због чега је уз њу размештен само ландштурм. Између Сурчина и Земуна стајала је половина 7. дивизије (у реону Земуна 8.229 војника, у реону Бољеваца 2.037, у Батајници 216, у Добановцима 151. војник), у реону Рума–Буђановци–Кленак 29. дивизија, код Платичева Група генерал–мајора Цајдлера (7 батаљона пешадије, 2 швадрона коњице и 4 батерије), подређена фелдмаршал–лојтнанту Алфреду Краусу, команданту 29. пешадијске дивизије.[48]

Циљ српске артиљерије су била два важна града на Сави – Земун и Сремска Митровица у којој су успели да 5. септембра привремено прекину телефонске и телеграфске линије, али је ово био само маневар. Главни напад требало је да изврши Шумадијска и Тимочка дивизија првог позива. *In Belgrad Glocken Geläute/У Београду звоне звона* речи су кратког телеграма који је стигао у јутарњим часовима 6. септембра 1914. у Војну команду у Петроварадину. У продужетку је стајало да су два батаљона српске војске прешла Саву код Бољеваца и упутила се ка Јакову. Одмах је дата узбуна, али ово је била тек прва информација о почетку нове битке.[49] Иза поноћи 6. септембра почела је јака артиљеријска ватра према Митровици, као маневарска акција која је требало да прикрије прелазак Тимочке дивизије преко Саве на поље Легет близу Јарка и Шашинаца. На тај начин је требало да се отвори пут деловима Прве српске армије да уђу у Срем. На жалост, Срби нису били адекватно опремљени за прелазак реке, због чега су са акцијом почели касно, а то је условило да их непријатељ рано опази. Ландштурм, састављен од домаћег становништва, није био изазов за 13. пук Тимочке дивизије из чијег састава је до 12 часова пребачено на Легет око 7.000 људи, али војници 29. дивизије су представљали озбиљну опасност. Током поподнева 6. септембра развила се борба у реону села Јарак, Шашинци и Вогањ, куда су се из правца Руме упутили војници по наредби Алфреда Крауса. Да би појачали своје снаге Срби су пребацивали делове 15. пука Тимочке дивизије, али су Аустроугари имали предност у броју војника и артиљеријског оруђа. При свему томе, мостобран није био завршен, па су Срби били лака мета, посебно, када су несвесно напали сопствене војнике који су преносили муницију, због чега је дошло до прекида понтонског моста. Пред ноћ, када се српска војска консолидовала, Аустроугари су почели да користе дум–дум метке, а српске трупе су се повукле ка обали. Мост није

47 AT–OeStAKA, FA, NFA, GAK, Syrmien 788, 3. 9. 1914.

48 AT–OeStAKA, FA, NFA, GAK, Syrmien 788, телеграм 3. 9. 1914. у 6:45; 4. 9. 1914. у 7:30; ÖULK, I, 607.

49 AT–OeStAKA, FA, NFA, GAK, Syrmien 788, телеграм 5. 9. 1914. и 6. 9. 1914. у 10:00.

могао да их све прими па су многи ушли у Саву, покушавајући да је препливају.[50]

Аустроугарска артиљерија је повећала број погинулих, посебно на обали, али је већина заробљена. Током 7. септембра низали су се телеграми Команди који су извештавали о све већем броју заробљеника, све до броја од 4.800.[51] Аустроугарска армија је добила наредбу да ојача положаје уз Саву, са акцентом на источни део Срема, мада је део јединица размештен и од Митровице до Кузмина.[52] Пораз на Легету није спречио нове нападе и прелазак српске војске у Срем. Она је од стране српског становништва дочекана са добродошлицом. Аустроугарске јединице нису могле да се источно од Митровице на целом подручју сукобе са српским снагама и морали су да прегрупишу трупе. На подручје Јарка су упућени ландштурм батаљони под командом поручника Михајлевића из састава 27. и 28. пука, који су заузели подручје до Хртковаца. Војници 7. дивизије су 7. септембра били на линији Петровчић–Деч–Шимановци–Прхово. Хрватски команданти су били код Деча (пуковник Бакаларац) и Добановаца (пуковник Лукачића). На линији Бечмен–Сурчин–Добановци је био пуковник Глобучник са 14. пуком. Са једне стране они су морали да штите обалу Саве, а са друге сам Земун, где је пажњу усмерила српска војска. Дејство монитора Бодрог, Самош и Темеш је онемогућено српском артиљеријом са Калемегдана. Прелазак српских војника праћен је окршајима код Јакова и Деча (9. септембар). Аустроугари су истог дана потиснути на линији Прогар–Бољевци. Све је праћено артиљеријским сукобима око Сремске Митровице и Земуна.[53] Снаге 29. и дела 7. пешадијске дивизије су се све више окретале околини Земуна и простору између Митровице и Руме, тако да је највећа опасност од дубљег српског продора била у пределу од Руме до Земуна. То подручје слаби ландштурм није могао да одбрани, а домаће српско становништво није желело да пружа отпор својим сународницима. Заузимањем Деча српске снаге су дошле у центар југоисточног Срема. Зато је Алфред Краус увео у борбу 104. ландштурм бригаду. Баш тада је српским снагама наређено да крену због Пођорековог притиска на Дрину, уместо у Срем.[54]

Током борби у јужном Срему, када је пуковник Бакаларац привремено ушао у Бољевце, пуковник Волф је довео 68. пук у манастир Фенек, а Лукачић

50 ÖULK, I, 607–608; Радован Срдић, *Битка на Леђеду 1914*, Сремска Митровица 1994; Микавица Дејан, Васин Горан, Нинковић Ненад, *Пречански Срби у Великом рату 1914-1918*, Нови Сад 2018, 104-114.

51 AT–OeStAKA, FA, NFA, GAK, Syrmien 788, телеграм 7. 9. 1914. у 7:00. и 9:00; 8. 9. 1914. у 9:30.

52 AT–OeStAKA, FA, NFA, GAK, Syrmien 788, телеграм 6. 9. 1914.

53 AT–OeStAKA, FA, NFA, GAK, Syrmien 788, Telephonische Meldung, 9. September 1914, 12h; 7. 9. 1914. у 3:45 и 6:30; 8. 9. 1914. у 2:00 и 17:00; 9. 9. 1914. у 5:00 и 18:30

54 ÖULK, I, 608–609.

је ушао у Бечмен. Улазак војске у Фенек је довео до његовог скрнављења.[55] Манастир је опљачкан, олтар претворен у тоалет, богослужбени предмети и књиге су запаљени у самој цркви, чији је кров поливен петролејом, тако да се ватра проширила и на њега. Запаљени су конаци, са помоћним зградама, као и штала са животињама у њој. Иконостас, који се сачувао од пламена, избоден је бајонетима.[56] Била је ово најава понашања војника која ће уследити кроз неколико дана у српским селима Доњег Срема. У то време је још увек све јужно од линије Сремска Митровица–Стара Пазова сматрано угроженим подручјем. У том смеру су упућиване и трупе као 32. пук који је прешао из Сремских Карловаца у Инђију, док је српска војска ишла из Деча у правцу Угриноваца, Батајнице и Нове Пазове.[57] Током борби оштећена је пруга Шид–Инђија, тако да је онемогућено снабдевање аустроугарске војске.[58] Пруга је оштећена на више места код Лаћарка и Митровице. У ова два насеља се сумњало на саботаже домаћег становништва, као и да се у њима крију српске уходе. У склопу акције за спречавање деловања уходе откривена је бомба у Митровачкој касарни.[59]

Због офанзивних планова Пете армије и борби на Дрини Краус је морао да оконча сукобе на тлу Срема. У почетку (10. септембра) су вођене борбе мањег интензитета код Голубинца, Попинаца, Буђановаца и Војке. Управо тада је српска војска ушла у Земун, одакле се у току ноћи 9/10. септембар повукла аустроугарска војска. То је додатно подигло борбени морал Срба па су током 11. септембра нападали у правцу Руме (Шумадијска дивизија) и Инђије (Дунавска дивизија). Шумадијска дивизија је избила на линију Попинци–Јарак.[60]

---

55 Он је још на почетку рата био мета напада аустроугарске војске. Поручник Геза Херцфелд из 38. пука са четири војника је још 4. августа, ноћу, упао у манастир и похапсио његово братство и слуге. Јеромонаси Атанасије Вујичић (67 год), ђак Коста Галић и јеромонах Пантелија Лазић су претучени. У Батајници, 5. августа су их извели пред војску која их је пљувала, гађала и вређала, уз захтев да их као српске комите одмах побију. Ипак, премештени су у Руму, где су, такође, захтевали њихову смрт, чак су официри провалили у собу где су били затворени и тукли их. Игуману Данилу Брзаковићу су избили све зубе. Потом су одведени у Стару Пазову, где је против њих поднета тужба, као српским шпијунима, због чега је генерал Литгендорф наредио њихово стрељање. То је спречио судија, Чех, др Јиндрих Церман, позивајући се на закон да им мора судити преки суд. Готово месец дана су их водили одрпане, гладне и жедне по околним селима, док их др Церман није спасао смртне казне преносећи све на суд у Загребу, де су после годину дана проглашени невиним. Ипак, нису се вратили у Фенек, него је игуман послат у Плашки, а остали у Гомирје. Тоша Искруљев, *Расйеће срйскоī народа*..., 39–46.

56 AT–OeStAKA, FA, NFA, GAK, Syrmien 788, телеграм 8. 9. 1914. у 17:00 и 29. 9. 1914.

57 AT–OeStAKA, FA, NFA, GAK, Syrmien 788, телеграм 10. 9. 1914. у 4:00. и у 9:45.

58 AT–OeStAKA, FA, NFA, GAK, Syrmien 788, телеграм 11. 9. 1914. у 12:35.

59 AT–OeStAKA, FA, NFA, GAK, Syrmien 788, Telephondepeche aus Irig 11. September 1914.

60 Појачања су чинили: 104. пешадијска ландштурм бригата, мађарски 3. ландштурм пук и два батаљона коњице. (ÖULK, I, 615–616)

У Земуну је Србија упоставила своју власт иако су град често бомбардовали црно–жути војници са речних бродова. Нова градска власт је у част победе део улица преименовала у Улица краља Петра, Улица престолонаследника Александра, Улица генерала Живковића. Поред тога, гарантована је слободу богослужења католичким свештеницима.[61] Аустроугарска војска је 12. септембра осигурала пругу између Митровице и Руме. Српска војска је била у Јарку и дејствовала ка Шашинцима, а сукоба је било и око Путинаца.[62] После целог дана борби на почетку 13. септембра у аустроугарске руке су поново прешли Попинци и Добринци. Српска војска је узмицала на свим тачкама не због надмоћи Краусових трупа, него због проблема на Дрини.[63] Повлачење је пратио велики број стоке која је преношена возовима у Србију. Извештај од 13. септембра доноси податке о спаљивању села – два аустроугарска батаљона су ушла у Хртковце и за сат и по спалила село. Исти извештај помиње војничке гробнице код Шашинаца, једну са 45, а другу са 59 мртвих војника и 8 официра. У Руми се налазила гробница са 69 мртвих. Краусове трупе су 13/14. септембра избиле свуда на Саву, после чега су добиле паузу иако је требало да пређу реку и крену у правцу Ваљева. То је учињено тек 16/17. септембар код Јарка.[64]

Српска војска је 13. септембра почела да напушта Земун, водећи са собом део његових становника као таоце. Последњи војници су у поподневним часовима 14. септембра превожени са ада у Србију.[65] Немци и Мађари су улазак аустроугарске војске поздравили као своје ослобођење.[66] Напади артиљерије и пушкарање су настављени наредних дана, а 20. септембра у Земун је дошао 4. хонведски пук, састављен од Мађара.[67] Вићенији Срби су Земун напустили заједно са српском војском, али је део остао у граду. Њих је 15. септембра аустроугарска војска почела да хапси и убија. Како је успостаљана чвршћа власт, тако је број ухапшених био све већи, а убиства чешћа. Само су 20. септембра у Земуну убили тринаест особа. Многи који су затворени одвођени су у Петроварадин и тамо стрељани. Део оних Срба који се повукао са српском војском је 1915. током пада Србије заробљен, и сви су осуђени на затворске казне или стрељани. Против Срба из Земуна је подигнуто укупно 783 парнице за велеиздају. Почетком октобра су интернирани сви Срби из овог града, претежно у

61 Mato Batorović, *Opis Prvog svijetskog rata u „Kronici" franjevačkog samostana u Zemunu i ljetopisac o. Solan Matković*, u: Srijem u Prvom svijetskom ratu 1914–1918, Vukovar 2016, 148–152.

62 AT–OeStAKA, FA, NFA, GAK, Syrmien 788, 12. 9. 1914/16.

63 AT–OeStAKA, FA, NFA, GAK, Syrmien 788, Telephondepeche von Irig, 13. 9. 1914, 8:35.

64 AT–OeStAKA, FA, NFA, GAK, Syrmien 788, Telefonische Meldung von Hauptmann Béla Illés aus Irig, am 13. 9. um 5:50; ÖULK, I, 616–617.

65 AT–OeStAKA, FA, NFA, GAK, Syrmien 788, телеграм 14. 9. 1914. у 14:45.

66 AT–OeStAKA, FA, NFA, GAK, Syrmien 788, 15. 9. 1914.

67 Mato Batorović, *Opis Prvog svijetskog rata...*, 153.

Мославину, где је до повратка 1916. у Земун умрло око 400 особа. У свом граду су затекли опљачкане куће.[68]

Успостављање власти у насељима уз Саву праћено је низом убистава, злочина и интернацијом српског становништва.[69] У близини Вогња, Шашинаца и Јарка борбе су вођене 12/13. септембар, а аустроугарска артиљерија је дејствовала са пустаре Ерем на српске положаје у Шашинцима и Јарку. У Вогњу се налазило око 800 српских заробљеника, док је на обали Саве било између 400 и 500 мртвих војника.[70] Раздраженост аустроугарске војске су појачали извештаји о држању становника села из којих се повлачила српска војска. Један од њих описује да су дочекани и угошћени у Шашинцима, где су спаљене аустроугарске заставе, а у једној кући откривена српска канцеларија за слање извештаја и ухођење. Ово је био додатни разлог за нељудско понашање аустроугарских војника над Шашинчанима. Село је спаљено до темеља. Око 1.100 људи је интернирано у Ириг, а онда по другим местима Аустроугарске, у радне логоре.[71] Претпостављајући каква их судбина чека било је Сремаца који су се повукли са српским трупама.[72]

По изласку српске војске из Срема Оскар Поћорек је јавио бану Скерлецу да је потребно „средити стање“ на територији под његовом надлежношћу. Поћорековo сазнање о Срему је настало на основу писма које му је упутио мајор Алберт фон Барта, 15. септембра 1914. У њему се констатује да су се српски поданици понашали непријатељски према аустроугарској војсци, чије су извиднице тврдиле да су Срби пресвлачили војнике у цивилну одећу током повлачења. Оваква Бартина тврдња непозната је на основу других извора и извештаја насталих у то време управо у селима која су поново стављена под аустроугарску власт. Недоказана је и тврдња да су српски војници наишли на обележене српске куће (ћириличним словима и венцима зелене боје) како би нападали само на католичке. На основу догађаја из Земуна, које је описао један фрањевачки монах, без икаквих притиска, види се да Срби нису напада-

68 Убијени су: Ђура Алагић, Миша Вијоглавић, Сава и Илија Ивковић, Даница Филиповић, Стеван Гудовић, Пера Вулетић, Лаза Ердељан, Душан Николић и његова супруга Драга, Милица Копресница, Лазар и Петар Стричевић (из Батајнице). Они нису улазили у градску елиту, него пре у сиротињу. били су ситне занатлије, надничари, музичари или ратари. Тоша Искруљев, *Расйеће срйскоī народа*..., 224, 245–247.

69 AT–OeStAKA, FA, NFA, GAK, Syrmien 788,.

70 AT–OeStAKA, FA, NFA, GAK, Syrmien 788, Telefonische 5. Meldung 13. 9. 1914 bis 20:00 im Centrum Irig gewesen; телеграм 13. 9. 1914. у 19:50.

71 AT–OeStAKA, FA, NFA, GAK, Syrmien 788, 14. 9. 1914/10.

72 Познат је случај Николе Јанковића, директора Српске кредитне банке у Старој Пазови, који је покушао да пређе на страну Србије, али је ухапшен и интерниран у Ириг. Са њим су покушали и, такође, били спречени трговац Милан Ракић, стар 70. година исто из Старе Пазове и млади трговац Н. Илић. После Ирига, требало је да буду послати у Петроварадин на стрељање али су по наредби виших власти ослобођени. AT–OeStAKA, FA, NFA, Grp. Kdo. Syrmien 796, 486.

ли католике, него им гарантовали слободу вероисповести. Телеграми упућени из Срема, током борби са српским војском или непосредно после тога, нигде не помињу нападе на становништво друге вере или нације. Ако се нешто од тога и десило радило се о изолованим случајевима, који су послужили за погрешну генерализацију. Барта и Пођорек су ово прихватили као крајњу истину и на основу тога донели своје судове, а Пођорек наредбе. Као посебно неверни су означени становници Шашинаца, Јарка, Буђановаца, Сибача, Никинаца, Грабоваца, Кленка, Хртковца и манастира Фенек и Јазак (до којег српска војска није ни дошла). За њих је инсистирано да буду кажњени, а посебно представници општинске власти у Кленку, затим, финансијски надзорник у Јарку, нотари из Грабоваца, Никинаца, Руме, Буђановаца, Платичева, Јазка, Мишковаца, Огара, Суботишта, егзекутор из Буђановаца, јазачки игуман, учитељ Коњевић из Јарка, шумар из Платичева, књижар из Руме, директор Српске банке у Руми и окружни управитељ Максимовић. На основу свега команда Пете армије је тражила да из Срема буду уклоњени сви „непоуздани елементи“ и да Срби буду смењени са свих јавних функција. Захтевано је суспендовање општинске и сваке врсте културне аутономије, јачи надзор и осигурање поштанских, телефонских и железничких веза, као и интернација свих монаха и шумара који су били у служби српске војске на простору од Земуна до Кленка. Све одговорне за прекид саобраћајних и телефонских веза узводно од Кленка је требало ухапсити и интернирати. Предложено је организовање шуцкора, као у Босни и Херцеговини, од домаћег становништва (које није компромитовано), како би они пазили на ред. Пођорек је наредио смртне казне за све на које се сумњало да су давали сигнале, помагали српској војсци и радили на саботажи.[73]

Улазак аустроугарских трупа у Доњи Срем праћен је таласом злочина у којима су предњачиле мађарске јединице. Једно од села које је највише страдало био је Кленак у којем су још у августу побијени српски надничари. Због наводног давања сигнала српској војсци стрељано је домаће становништво. Током 17. августа су у овом селу одвојили све мушкарце старије од 14. година – око 300 људи и затворили их у цркви, да би следећег дана између њих издвојили пет особа и на очиглед осталих, као опомену, изболи их бајонетима. Следећег дана, 18. августа је 274 Кленчана, са око 2.000 Србијанаца одведено у Арад. После повлачења српске војске из Кленка су интерниране све жене и деца. Њихове куће су темељно опљачкане и спаљене, укључујући и штале са стоком. Црква је срушена до темеља. Становници су се на згаришта својих кућа вратили тек почетком 1917. У Платичево су по српском повлачењу ушли мађарски хусари и одмах стрељали пет особа, запалили општинску кућу, а потом опљачкали и спалили српске куће. У том послу им се придружило ка-

73 AT–OeStAKA, FA, NFA, Grp. Kdo. Syrmien 796, телеграм од 20. 9. 1914. у 8:16; 494/ОК.

толичко становништво. Убијено је још осморо људи, а сви остали су интернирани у Осијек. У Грабовцима су скупили све Србе, део села запалили, одвојили седам људи, везали их са главом у камари сламе и изболи бајанетима. Док су неки још били живи, на очиглед Грабовчана, запалили су сламу тако да су ови несрећници изгорели. Потом су спалили све куће и стрељали још једанаест мештана. Преостало становништво је интернирано у Осијек. Неколико њих који су се сакрили је открила војска и одмах стрељала. Око 50 Грабовчана је успео да се спасе бекством преко Саве.[74]

У Бешкој су Немци рекли војсци које Србе сматрају наклоњене Србији, после чега су почела хапшења, а шесторо мештана је отерано у Петроварадин и стрељано. У Бољевцима су стрељали неколико људи, а остатак села интернирали, а у Јакову су убили виђеније Србе и раселили насеље. У Сурчину је део Срба прешао Саву са српском војском, а Аустроугари су најпре у селу убили 11 особа, а потом 14. октобра интернирали све преостале мушкарце. Следећи месец су то урадили и са женама. Њихове куће су опљачкали Немци из Сурчина и околине. У Брестачу су мађарски војници 14. септембра одвојили 17 особа и тукли их, заједно са свештеником коме су запалили браду. Њега и општинског бележника су потом живе спалили, а осталих петнаест људи су изболи бајонетима, а потом запалили.[75]

Поред наведених тешко су страдала села Шашинци и Јарак, где су хапшења и убиства почела одмах по објави рата. Оба села су највећи војни притисак доживела у време Битке на Легету. У Шашинцима је после повлачења српских трупа домаћи Мађар, извесни Фаркаш, ишао са аустроугарским војницима од куће до куће и говорио коју треба спалити. Убијани су старци и деца, а куће темељно опљачкане. Преживели становници су спроведени у Руму уз батињање и неколико убистава на путу. Потом су прешли у Ириг, где је троје стрељано. Мушкарци су интернирани у Осијек, Вировитицу и Плетерницу, а жене са децом враћене у спаљено село. У Плетерници је остало 70 гробова Шашинчана, који су умрли од батина и изгладњивања уз тежак рад. У Јарку су аустроугарски војници цркву претворили у коњушницу. Стрељали су Србе и у селу и ван њега. У интернацији их је чекала иста судбина као и Шашинчане – у Иригу су раздвојени мушкарци од жена и деце и послати на тежак рад у више логора. Неки су на време побегли у Србију.[76] У Бежанији су Србе пре убијања тукли и мучили, а становништво интернирали. Куће су им опљачкали. У Добановцима су стрељали неколико особа у цркви, а остале интернирали, што се десило и у Угриновцима, Дечу и Карловчићу. У овом последњем су одвојили 17 Срба и тукли их, чупали им бркове, потом на њих пуцали и на

74 Тоша Искруљев, *нав. дело*, 50–52, 54–57, 58–63.
75 Исто, 67, 77–81, 84–85, 90–93.
76 Исто, 94–103.

крају, да би били сигурни да су сви мртви посебно сваког проболи бајонетом. После свега натерали су мајке, кћери, супруге и сестре побијених да их саме сахране. Остали мушкарци су интернирани у Плетерницу где су са другим Сремцима живели у врло тешким условима. У позну јесен интерниране су и жене са децом. Када су враћени у своје село крајем 1916. у њему нису ништа затекли.[77]

У Товарнику су војници убили свештеника и неколико људи, а становништво интернирали. У Огару су одмах по уласку у село почели да пале куће, а бајонетима да убијају све за које су мислили да су криви. Већег крвопролића Србе је спасао хрватски жандармеријски наредник Божа Мажуранић, али их није могао спасти интернације спроведене октобра 1914. већином у Доњи Михољац и Трпињу. Ништа боље нису прошли Срби у Обрежу где је број стрељаних био већи. Интернирани су већином у Пачетин, где су многи умрли. По повратку у своје село 1916. затекли су само огореле зидове кућа. У Купинову су неколико људи изболи бајонетима, док су део мушкараца пребили. Потом су сви интернирани, а куће им опљачкали. Исти сценарио је поновљен у Ашањи, Прогару, Бечмену, Петровчићу, Голубинцима, Шимановцима, Попинцима, Пећинцима, Буђановцима, Старој Пазови, Прхову, Војки и Старим Бановцима.[78] Проблема је било и ван оних насеља у којима су се водиле борбе, односно у септембру 1914. смењивале војске, као у Бешки и Сремским Карловцима који су расељени. Исељен је Патријаршијски двор на челу са администратором Мироном Николићем. Карловчани су боравили у лошим условима у више насеља Бачке, док коначно нису враћени својим опљачканим кућама. До тада неколико их је убијено. Убиства су почињена у Сремској Каменици, а интернације, хапшења, батињања и велеиздајнички процеси чак и тамо где за то није било никакве основе, као у Шаренграду, Стејановцима и Мохову. У Инђији је неколико људи батинама убијено, а хапшења и затварања уз разне видове тортуре у њој су настављена током 1914. и 1915. Стање у Руми и Иригу се није ништа разликовало од стања у Инђији.[79]

Пресуда за злочин велеиздаје донета у Забребу 1914. обухватила је укупно 1.194 особе из Срема, од којих је 156. у време доношења пресуде већ било мртво, односно суд је само верификовао њихово убиство као своју пресуду. Од преосталих 1.038 особа, већи део се није налазио у Аустроугарској, него је на време прешао у Краљевину Србију. У затвору, већином у Сремској Митровици, налазило се 148. особа, док се као пребегли у Србију водило 665. особа. За 373. особе није наведено да ли су пребегли, али је извесно да се и они могу придружити том списку, јер да су били ухапшени, нашли би се у рубрици међу

77 Исто, 113–126.
78 Исто,130–152, 162–168, 170–217.
79 Исто, 223–307.

затвореницима. Сви су осуђени за злочин велеиздаје, што их је водило у смрт, али особе које су биле у затвору нису стрељане. Већина је у Сремскомитровачкој казниони током 1914. и 1915. коришћена за најтеже послове, док су живели у нељудским условима.[80]

Интернирани Сремци су коришћени за физичке послове у многим насељима Славоније и Срема, а део се нашао и у Арадском логору, у којем су владали тешки услови услед чега је знатан број интернираца преминуо. Иако је спровођена од августа интернација је законски дефинисана тек 22. децембра 1914. када је као посебан проглас Пете армије одлучено да се сва насеља јужно од линије Хртковци–Брестач–Суботиште–Деч–Земун, укључујући и поменута, по договору војне и цивилне управе, раселе. У овом прогласу нису наведена села Јарак и Шашинци, која се налазе северно од те линије јер су она већ била расељена, опљачкана и спаљена. Посебно је наглашено, да се под претњом строгим газнама интернирана лица не смеју вратити у своја насеља без одлуке војних власти, али је време показало да су се многи до фебруара 1915. вратили у своја села, због чега је морала бити спроведена њихова друга интернација.[81]

У августу 1914. први интернирани Сремци су заједно са Србима из Босне и Херцеговине стигли у Арадски логор. Најпре су их затворили у касарну, где је број људи по просторији био три пута већи од нормалног. Потом су почели да их смештају у хладне и влажне тунеле Арадске тврђаве. Простор је био препуњен људима, тако да су се гурали, а хигијенске мере су биле толико ниске да се сваког тренутка могло очекивати избијање заразе. Места где су људи спавала била су истовремено њихови тоалети. Нису им давали довољно воде за пиће, а о преобуци није било ни речи. Исхрана се сводила на чорбу од изнутрица коју су добијали једном дневно. Поред свега морали су да обављају тешке физичке послове. Брзо су се појавили црвени ветар и тифус (стомачни и пегави). Број мртвих се повећавао из дана у дан, док није почело да умире око педесет људи дневно. Дешавало се да болесни леже поред мртвих или да здрави копају раке за преминуле, а да су се и сами за пар дана нашли у некој од њих. Проблема је било приликом сахрана, јер је било мало места за покојнике. Грађани Арада су се противили да интернирце сахрањују у градско гробље, због чега је на обали Мориша направљено посебно место за њих. Иако је међу логорашима било 86 свештеника није им дозвољавано да опојавају мртве. Крајем новембра 1914. је дозвољено интернираним особама да за свој новац купе кревете, постељину или неке лекове. Ускоро им је дозвољено и да купују намирнице по високим ценама.[82]

---

80 HDA, 402 SSSM, Odluka br. 2161/14. и 2161–14/629.

81 AT–OeStAKA, FA, NFA, Rayonskdo. Banat 900, Verlautbarungen des 5. Armeetappenkommandos (am 27. Dezember 1914).

82 Владимир Ћоровић, *Црна књига*, Београд 1996, 42-44; Manfried Rauchensteiner, *The First World War and the End of the Habsburg Monarchy 1914–1918*, Wien–Köln–Weimar 2014, 820.

Дисциплина у Арадском логору је била идентична затворској, а непослушност или помисао на њу је кажњавана кундацима. Командант логора, потпуковник Едуард Хегедиш, је био нарочито нерасположен према свакој самилости. Говорио је војницима да не обраћају пажњу на интернирце него ако одбијају да раде услед болести одмах их убију. Због отпора једног Србина из Кленка наредио је да из тог места окују сваку десету особу. Приликом купања стражари су пратили не само мушкарце него и жене где су их вређали, а дешавала су се и силовања. Нешто боље стање је наступило после интервенције румунског посланика Стефана Чиче у Мађарском парламенту. Због тога је у логор из Сарајева упућен мајор Весели да утврди стање. Интернирци су му (27. марта 1915) предали меморандум, где су побројали своје патње. Био је то почетак смањења њихових мука, а ускоро је дошло и њихово пуштање или премештање. До краја 1915. кући је враћена 1.031 особа. У логору је било око 400. деце и до пуштања је преживело само око 40. Део интерниираца је премештен на мађарске поседе, на њиве или у фабрике. До априла 1915. им није дозвољавано дописивање, посебно не на српском језику али су и од тада за свако писмо морали да подмићују стражаре.

Од октобра 1914. сви интернирци, укључујући и свештенике, су морали да прођу војне вежбе, на основу чега су их од 1. октобра 1915. регрутовали за Источни фронт (око 1.900 људи) у оквиру 28 немачких и мађарских пукова. По тврдњама Владимира Ћоровића, у овом логору је умрло око 2.200 особа до краја 1915, док је око 430 особа (укључујући 44 жене и 37 деце) премештено у Нежидерски логор 27. новембра 1915. Хегедишу је због начина вођења логора суђено, али је пресуда била блага – губитак положаја и годину дана тамнице. Казну није одслужио, него је пуштен на слободу.[83] У Арадском логору је крајем 1915. остало мало Срба, свега 15. особа. Њихов број је опет порастао током 1916. на 1.629 (мај 1916), али то више нису били аустроугарски Срби, него становништво Србије.[84] Интернирци пресељени у Нађмеђер су наставили да раде за потребе насеља и војске, у нешто бољим условима, него у Араду. Слично су третирани и они интернирци који су се нашли ван већих логора. Коришћени за физичке послове у пољопривреди и индустрији Сремци су се нашли у многим местима одакле су настојали да се на разне начине врате у своја села на шта су их подстицали и нељудски услови у којима су живели.[85]

О изузетно тешком положају интернираца сведочи њихова судбина у сремскомитровачком затвору. У јесен 1914. били је у њему око 600 затвореника, а међу њима више од половине су били Срби домобрани и интернирани Сремци. Како су војска и кише уништили митровачке улице, а није било дру-

83 Владимир Ћоровић, *Црна књига*, 44-48.

84 Андреј Митровић, *Србија у Првом светском рату*, 384; Исидор Ђуковић, *Нађмеђер, аустроугарски логор за Србе*, Београд 2002, 43.

85 Ласло Варга, *Логор и гробље у Нађмеђеру*, Нови Сад 2014, 63–64.

ге радне снаге, по наредби Владе је дозвољено да ови затвореници буду употребљени за тешке послове. Сваког дана је коришћено најмање педесет људи за туцање камена којим су насипане улице. Део затвореника је употребљен за копање ровова на северу Мачве и транспорт при војсци. Користили су их и за чишћење града.[86] На ове послове их је упутио председник Краљевског судбеног стола у Митровици (пензионисам почетком 1915) и привремени управник Казнионе Фрања Подгајски. Највећи радови на путевима су вршени од децембра 1914. до фебруара 1915. О овоме се споразумео са Подгајским управник града (владин повереник) Шкрбета који је требало да за интернирце обезбеди намирнице – хлеб и сланину. Око сто интерниираца је сваког дана копало ровове у Мачви. Подгајски је давао интернирце за све послове, правдајући се да су услови за њих били добри али да су Сремци лењивци који се изговарају болестима. У Казниони није имао ко да утврди да ли су заиста болесни јер је једини лекар којег су имали ангажован при војсци. Подгајски је показивао велику мржњу према затвореницима и поносно изјављивао на судском саслушању да Сремци који су дочекивали „...српску војску сада раде у корист и наше војске и опћег добра...“ иако има проблема када пада киша јер „...онда уопће размажени Сријемац није ни хтио из куће...“ тако да је број радника смањиван.[87] Додатне податке о ситуацији са ухапшеним Сремцима дао је Лука Видаковић, надзорник који је сваког дана контролисао њихово ангажовање у Митровици и Мачви, где не само да су копали ровове него су насипали и путеве. Само у северној Србији ангажовано је дневно до 130 Сремаца. Почетком фебруара 1915. падале су обилне кише, а потом је дошло до мећаве, што је зауставило анагажовање затвореника. Видаковић је тврдио да су Срби до тада били голи, боси и изнемогли од тешког рада. У таквим условима су их градски редари терали да чисте улице од блата и снега, а Видаковић је тражио од новог владиног градског повереника др Мирка Кошутића,[88] да се бар у Митровачкој гимназији и Женској школи у које су их привремено сместили, поставе прозори, како се у зимском времену и по снегу не би смрзли. За њих је нешто пре тога у овим школама направљено 299 постеља од сламе.[89]

Док је трајало хапшење, интернирање и спаљивање села у Доњем Срему војска је све више груписана за нови напад на Србију. Транспорт трупа и ратног материјала, који је у великој мери и даље обављало домаће становништво

86 ИАС, КСС, СМ, П, 1911–1914, Записник о саслушању Фрање Подгајског од 4. јуна 1915.

87 ИАС, КСС, СМ, П, 1911–1914, Записник о саслушању Фрање Подгајског у Краљевском судбеном столу у Загребу 4. јуна 1915.

88 Др Мирко Кошутић је био подпредседник загребачког судбеног стола и управитељ Митровачког судбеног стола после Фрање Подгајског.

89 ИАС, КСС, СМ, П, 1911–1914, Записник Краљевског судбеног стола Митровачког у Винковцима о саслушању надзорника затвореника Луке Видаковића од 12. јуна 1915; Допис Градском поглаварству у Митровици од 3. фебруара 1915

уништавало је не само путеве у Митровици, него и других градова и села. Трупе Алфреда Крауса су после одмора почеле 16. септембра код Јарка прелазак на српску страну реке чамцима, које је следећи дан заменио понтонски мост. У циљу нове офанзиве Краусу су подређене све јединице у Срему од којих је створен Комбиновани корпус. Са њим су 17. септембра освојени Шеварице и Дреновац. Када се српска војска повукла из Узвешћа и Причиновића, заузети су Мачванска Митровица и Ноћај, те су 19. септембра почели напади ка Глушцима и Мачванском Метковићу. Војна демонстрација генерал–мајора Густава Гоглије ка Ади Циганлији требала је 22/23. септембра да олакша операције у Мачви, али је планирани успех изостао.[90] Прелазак аустроугарских јединица у Србију није значио крај артиљеријских обрачуна на Сави, нити упада мањих комитских јединица у Срем. Српска снага је била мања због чега су бомбардовања Шапца и Београда била чешћа од упада комита. Током ноћи 24/25. септембра са монитора је сат и по времена бомбардован Београд. Уследио је артиљеријски одговор са Калемегдана, усклађен са слабим нападом преко Саве у област јужно од Сурчина и бомбардовањем Кленка.[91] Смањена артиљеријска моћ Србије била је разлог да су током последње недеље септембра у команде аустроугарске војске стизали телеграми из свих насеља у близини Саве са само две речи – *Situation unverändert* (Ситуација непромењена). Истовремено је почело појачавање аустроугарских трупа у Сремској Митровици и Ашањи, што се по Аустроугарску испоставило као добро, јер је ту следећег дана дошло до артиљеријског сукоба, после којег је српска војска одступила.[92] На простору Купинова и Обрежа током 27. септембра је дошло до војне демонастрације, али без већих резултата на обе стране.[93] Појачана активност војске се видела и по томе што су у Митровицу 28. септембра стигла нова појачања од 800 војника.[94] За то време је мања ватра из правца Мачванског Причиновића отворена на аустроугарске положаје код Кленка, али већа штета није учињенена.[95] Током истог дана (28. септембра) било је прелазака српске војске код Обрежа и Голубинаца.[96] Тада је Прогар у потпуности очишћен од српске војске која је прелазила у њега.[97]

На подручју Кленак–Платичево–Никинци налазила се војска Густава Гоглије ојачана додатним јединицама, са задатком да напредује у правцу Шап-

90 ÖULK, I, 621–625.

91 AT–OeStAKA, FA, NFA, GAK, Syrmien 789, телеграм 25. 9. 1914. у 4:00 и 7:05.

92 AT–OeStAKA, FA, NFA, GAK, Syrmien 789, телеграм 27. 9. 1914. у 6:05, 7:00и 28. 9. 1914. у 6:30.

93 AT–OeStAKA, FA, NFA, GAK, Syrmien 789, телеграм 27. 9. 1914. у 11:30.

94 AT–OeStAKA, FA, NFA, GAK, Syrmien 789, телеграм 28. 9. 1914. у 6:30.

95 AT–OeStAKA, FA, NFA, GAK, Syrmien 789, телеграм 28. 9. 1914. у 8:00.

96 AT–OeStAKA, FA, NFA, GAK, Syrmien 789, телеграм 28. 9. 1914. у 18:10.

97 AT–OeStAKA, FA, NFA, GAK, Syrmien 789, телеграм 28. 9. 1914. у 18:30.

ца.[98] На подручју Ашање је током ноћи 29. септембра било мањег артиљеријског сукоба, а код шума у Обрежу су примећене српске комите.[99] Све је ово, као и предстојећи сукоби, изискивало не само појачање у виду војске него и ратног материјала. Током 29. и 30. стигла су два ратна транспорта у Платичево, један у Сремску Митровицу и шест у Никинце.[100] Војска из Грабоваца је заузела и положаје на Оридској ади, а појачано је присуство аустроугарских трупа на Савској обали код Обрежа и Купинова.[101] Цео 29. септембар трајали су спорадични сукоби на обе савске обале, а Аустроугари су допремали појачања од тринаест батаљона, али већих последица по било коју страну није било.[102] Српске комите су 1. октобра прешле Саву код Земуна и извршиле напад на њега, сакривени у малом, лоше направљеном шанцу. До борби је дошло и око Аде Циганлије, због чега су појачања пребачена из Руме у Батајницу, а део коњице ка Земуну, што је допринело неуспеху српске акције. Ојачана је одбрана Савске обале и постављене посебне патроле за обезбеђивање пруге. Појачања су распоређена у Инђији, Батајници и Земуну.[103]

Почетком октобра са погоршањем временских прилика јавиле су се прве болести у аустроугарским трупама. Завидан број војника је завршио на лечењу у позадини фронта. У Бачкој је било око 2.100, у Банату око 2.000, а у Срему око 2.400 болесних регрута. У посебној болници у Сомбору било је још 350, а у Руми 250. војника. На Савској обали се појавила маларија, а тифусаре и колеричаре су почели да одвајају од осталих, да се болест не би даље ширила.[104] Њена експанзија је привремено заустављена, јер су војне операције прве две недеље октобра биле мањег интензитета. Кише су онемогућавале напредовање, а аустроугарске трупе на северу Мачве су имале неупотребљиве ровове које је водом напунила надошла Сава.[105] Предах у војним операцијама искоришћен је за припрему нове офанзиве – Колубарске битке. Иако је планиран напад било је потребно осигурати Савску обалу. Зато је 27. октобра донета одлука да се појачају положаји код Купинова, као и на линији Земун–Сурчин–Јаково–Бољевци–Прогар. Из истог разлога један батаљон је упућен из Петроварадина у Сремску Митровицу. Део трупа је измештен на друга ратишта, тако да сем појачања за одбрану, у Срему по отпочињању офанзиве није остало

98 ÖULK, I, 639–641.

99 AT–OeStAKA, FA, NFA, GAK, Syrmien 789, телеграм 29. 9. 1914. у 6:45.

100 AT–OeStAKA, FA, NFA, GAK, Syrmien 789, 29. 9. 1914.

101 AT–OeStAKA, FA, NFA, GAK, Syrmien 789, телеграм 29. 9. 1914. у 18:00; ÖULK, I, 642–643.

102 AT–OeStAKA, FA, NFA, GAK, Syrmien 789, телеграм 29. 9. 1914. у 4:35, 7:10, 12:30, 15:00, 15:27. и, 20:10; Disposition 29. September 1914.

103 AT–OeStAKA, FA, NFA, GAK, Syrmien 789, телеграм 1. 10. 1914. у 7:30, 2. 10. 1914, 2. 10. 1914/690, 4. 10. 1914/728, 10. 10. 1914/809.

104 AT–OeStAKA, FA, NFA, GAK, Syrmien 789, 11. 10. 1914/812.

105 ÖULK, I, 645.

пуно војске.[106] Трупе из Земуна су и даље нападале Аду Циганлију. У току ноћи 27/28. октобар и артиљерија је заћутала, али је вршено њено пребацивање ка југу, док је ситуација на обали и близу ње била мирна.[107] Наредног дана послато је једно коњичко појачање на Саву из Петроварадина, које је делом смештено на линију Деч–Ашања–Скела, а делом Сурчин–Оструженица.[108] Крајем 28. октобра дошло је до српске демонстрације код Ашање, у виду артиљеријске ватре. У Бољевцима је гађана црква, али су успеси у освајању или већој штети у оба места изостали. Слична ситуација се поновила и следећег дана.[109] Код Скеле је у правцу Ашање прешла 29. октобра једна група између 60. и 80. српских војника али су аустроугарске трупе из правца Купинова одмах дејствовале и присилили их да се врате јужно од Саве.[110] Како се смањивала офанзивна моћ српске војске, расла је аустроугарске, али борбе нису више вођене у Срему нити на Савској обали, него у Србији.[111]

У време померања трупа и нове офанзиве на Србију, када је спровођена прва интернација Срба појавили су се нови видови притиска и дискриминације на подручју Срема. Они су остварени кроз судове – Котарске и Краљевски судбени сто у Сремској Митровици. Ратна дешавања су смањила број преступа, како због присуства војске у Срему, њеног притиска на цивилно становништво, тако и због мобилизације.[112] Ипак, у лето и јесен 1914. на Краљевском судбеном столу у Сремској Митровици се најчешће судило за увреду Величанства. Нешто чешће пресуде су доношене и за ометања јавног мира, а оно није представљало ништа друго до случајеве пијанаца које су стварали буку. Увреде Величанства су се сводиле на псовке владара или његове породице. Колико год се данас чинило да су ови преступи малог значаја, за савременике су били важни. До атентата на Франца Фердинанда, казне су биле нешто блаже, да би после њега постале строжије.[113] Пример казни се може видети на основу пресуда из августа 1914. када је извесни Ђорђе Коцкар

106 AT–OeStAKA, FA, NFA, GAK, Syrmien 789, 1915/28.

107 AT–OeStAKA, FA, NFA, GAK, Syrmien 789, Situationsmeldung am 27. 10. 1914. у 22:00, 28. 10 1914 . у 6:00, у 11:10.

108 AT–OeStAKA, FA, NFA, GAK, Syrmien 789, 1216/6.

109 AT–OeStAKA, FA, NFA, GAK, Syrmien 789, Situationsmeldung am 28. 10. 1914; am 29. 10. 1914.

110 AT–OeStAKA, FA, NFA, GAK, Syrmien 789, Situationsmeldung am 29. 10. 1914. у 7:40.

111 AT–OeStAKA, FA, NFA, GAK, Syrmien 789, Situationsmeldung am 29. и 30. 10. 1914.

112 Смањење се јасно види када се погледа број пресуда пре 1914. и те године. Тако је 1912. било 627. пресуда, 1913. – 595, а 1914 – 487. Ова тенденција је настављена и даље, 1915. је било 338. пресуда, 1916. – 248, 1917 – 217, а 1918 – 181. Од 1914. до 1916. приметно је да је проценат тежих кривичних дела (убистава и чедоморства) у паду, да би током 1917. и 1918. нагло растао што се може правдати само појавом дезертера (зеленог кадра). Број блажих злочина (увреда величанства, царске куће и ремећење јавног реда и мира) је био у опадању. ИАС, КСС, СМ, ДП, 1914/22

113 ИАС, КСС, СМ, Деловодни протокол (ДП) 1914/22, упис: 334. и 335.

осуђен на шест месеци тешке тамнице због увреде Величанства, а за ремећење јавног реда и мира Љубомир Ковачевић на пет месеци тешке тамнице.[114] На овако тешке казне су осуђивани готово искључиво Срби, иако су они, како је већ истакнуто, чинили 45% популације Срема.[115] Тешко је поверовати да су једино они били реметиоци јавног реда и мира, посебно што је притисак на њих био већи него на било који други народ. Припадници других нација осуђивани су за теже преступе блаже него Срби. За јавно ремећење реда и мира Срби су 1914. најчешће осуђивани на тешку тамницу у периоду од четири до шест месеци, а за наношење тешке телесне повреде на исту врсту казне у трајању од два или више месеца. Истовремено су двојица Немаца за злочин наношења тешке телесне повреде осуђена на 14. дана тамнице, односно 7. дана затвора, да би одмах уследило и њихово амнестирање.[116] У новембру 1914. казне за увреду величанства или царске куће биле су и до годину дана тамнице, и то не само за мушкарце, него и жене.[117] Краљевски судбени сто у Митровици је новембра 1914. осудио 47. Срба и 14. припадника других народа.[118]

У време страдања Срба, инернације и нове офанзиве против Србије администратор Карловачке митрополије је настојао, колико је било у његовој могућности, да олакша српски положај. Не само да је писмима интервенисао да се престане са убиствима, него се упутио у Будимпешту како би у разговору са утицајним политичарима спречио даље проблеме. Министар–председник Иштван Тиса је тражио да му достави тачне спискове свештеника и монаха Архидијецезе, чему је он удовољио. То није помогло поправљању положаја свештеника, напротив они су и даље били под истрагом или у затвору. Професор Карловачке богословије Владан Максимовић је био у Осијечкој тамници као политички затвореник, а Мирона Николића је молио за заштиту. Било је и других примера да су људи блиски цркви страдали. Суплент Стева Бонџа је оптужен да је ширио мржњу према држави и мађарској народности. Било је ухапшених и интернираних богословских питомаца (Никола Стефановић – друга година и Сава Лекића – прва година), али како није утврђена њихова кривица да су чланови Југословенског ђачког феријалног друштва требало је

114 Десет дана по доношењу прве казне Коцкару је његова пооштрена на петнаест месеци тешке тамнице, а октобра 1914. Ковачевићу на десет месеци. ИАС, КСС, СМ, ДП, 1914/22: 360. и 362

115 Damir Matanović, *Etnička i vjerska slika Srijema 1880–1910*, Povijesni zbornik: godišnjak za kulturu i povijesno nasleđe, ¾, Osijek 2013, 189–191.

116 Реч је о пресудама Јакобу Хегеру (Jakob Höger) и Филипу Шлајхеру (Filip Schleicher). (ИАС, КСС, СМ, ДП, 1914/22: 367–384) Један од ретких случајева када је у Митровачком суду осуђен припадник неког другог народа, за увреду Величанства и истовремено ремећење јавног мира (Петар Штефков), се на крају завршио огодом суђења, при чему нема трага да ли је и када пресуда донета. ИАС, КСС, СМ, ДП, 1914/22: 397.

117 ИАС, КСС, СМ, ДП, 1914/22: 401. и 402.

118 ИАС, КСС, СМ, ДП, 1914/22: уписи из новембра.

да буду ослобођени. Николић је морао да брине и о војним свештеницима. Суочио се са низом забрана, од којих је Митрополију тешко погодила забрани рада Српске манастирске штампарије (6. новембра 1914). Николић је покушао преко бана Скерлеца да издејствује поништење ове одлуке, али је све било узалуд.[119] Богословија у јесен 1914. није почела са радом, а у њену зграду је смештена војска.[120] У међувремену је наређено свим парохијама да користе латиницу као писмо у коресподенцији.[121]

У складу са политичким приликама и неповољним положајем српске цркве у Монархији, Синод је покушавао да мирним средствима и дипломатијом скрене пажњу државе на друге озбиљније проблеме, како би Митрополија могла да несметаније делује, а на правом месту да помаже најугроженије вернике и свештенике чије су породице интернициране. Владика Мирон је у своје и у име Синода послао писмо цару Франц Јозефу у коме се изражавала верност и традиционална привржености Монархији и владарском дому. Епископи су истицали да је српски народ захвалан на милости владару и држави и да моли цара да не осуђује читав народ и цркву за преступе појединаца и њихова безакоња, јер је народ у целости привржен и веран двору и династији.[122] Црква је објавила и молбу да се почне са скупљањем помоћи за удовице и сирочад погинулих војника, а ускоро су позване све црквене општине да помогну напоре двора у виду ратног зајма.[123]

Рат је онемогућио основне оправке манастира и њихове економије. Главни надзорник свих оваквих послова, инжењер Светозар Станковић је мобилисан.[124] Администратор и ректор Богословије су покушавали да обезбеде њен рад, али ратне околности и огромни проблеми у Срему нису пружали пуно оптимизма у том правцу иако је држава повремено гарантовала да са радом ове школе неће бити проблема.[125] Коначна одлука о упису 41 кандидата за Богословију је донета 31. децембра 1914. о чему је истог дана обавештен владика Николић. Био је ово први покушај какве–такве нормализације положаја цркве и школа у Срему.[126]

Трагедија Срема 1914. огледа се не само у злочинима, злоупотребама или терору, него и у чињеници да је док се све ово дешавало део Сремаца морао да ратује за Аустроугарску на два фронта, делом против Србије, а много више

119 АСАНУК, МПА, А, 271, 294-295, 299. и 305/ 1914.

120 АСАНУК, МПА, А, 303/1914.

121 АЦОЛ, Уписни записник, 1910–1915, упис 311.

122 Архив Српске православне епархије будимске у Сентандреји, Епископ дијецезан (АСПЕБ, ЕД), 1914, бб.

123 АЦОЛ, Уписни записник, 1910–1915, упис 312. и 314.

124 АСАНУК, МПА, А, 311/ 1914. Он није ослобођен војне дужности ни касније. (АСАНУК, МПА, А, 3/1915)

125 АСАНУК, МПА, А, 304/1914.

126 АСАНУК, МПА, А, 345, р 302, 304/1914.

против Русије. На Источном фронту су се борили у саставу 32. дивизије, односно Друге армије, где су поред њих били и Срби из Бачке. До закаснелог транспорта ових јединица аустроугарске трупе нису успеле да направе већи продор у руску територију, показујући знаке слабости и неуспеха. Тешке борбе вођене у реону Красника и Комарова, затим, између Златне и Гњиле Липе биле су и поред почетних успеха аустроугарски порази. Почетком септембра у руске руке је пао Лавов, управо у време када су на фронт стигли Срби из Срема, али је између 3. и 11. септембра потиснута цела Другу армију, тако да су се и они повукли.[127] До 10. септембра је Аустроугарска имала око 100.000 војника у руском заробљеништву и око 300.000 избачених из строја. Словени, пре свих Срби и Чеси су често у тешким тренуцима прелазили на руску страну или пружали „пасиван отпор“ препуштајући да их Руси заробе. Међу оваквим заробљеницима појавили су се и Сремци.[128] Док су једни гинули и предавали се на ратиште, у Срему је требало да поведу рачуна да сваки потенцијални војник буде спреман за упућивање на фронт. Цар је 10. октобра обуставио све судске поступке против регрутованих ако су они вођени због једног преступа за који није предвиђена казна дужа од пет година. Већина оваквих регрута је већ била на фронту.[129] Бан Скерлец је инсистирао да се ова одлука поштује и да се што више људи спреми за војску.[130]

Аустроугарско повлачење на Источном фронту у јесен 1914. је постало хаотично, трупе су се заглавиле у блату, у које је киша претворила путеве. То је помогло да део војника Беча (око 120.000) буде опкољен у Пшемислу.[131] Фронт је био у расулу због чега је запретила опасност да ће Руси из Пољске упасти у Шлезију. У све се умешала Немачка која је део својих трупа (Девета армија на челу са Хинденбургом) послала као појачање у Галицију. Одређено је да Друга армија крене у офанзиву ка Истоку.[132] Захваљујући команданту Треће армије генералу Светозару Боројевићу од Бојне деблокиран је Пше-

127 ÖULK, I, 284–309; Michael S. Neiberg, David Jordan, *The Eastern front 1914–1920, From Tannenberg to Russo-Polish war*, London 2008, 56–58; Филип Крчмар, *Лаудонова регименша*, Зрењанин 2015, 322–323; Norman Stone, *The Eastern front 1914–1917*, London 1998, 81–89; Holger H. Herwig, *The First World War, Germany and Austria-Hungary 1914-1918*, London-New Delhy-New York-Sydney 2014, 91–93; John Keegan, *The First World War*, Canada 2000, 157–158; Manfried Rauchensteiner, *The First World War...*, 194.

128 John Keegan, *The First World War*, 155–156, 160–161.

129 ИАС, КСС, СМ, П, 1911–1914, Решење од 10. октобра 1914.

130 ИАС, КСС, СМ, П, 1911–1914, Наредба бана Ивана Скерлеца од 17. октобра 1914. бр. 24.709. Војска је податке о новим регрутима често добијала од цркве. Од ње је добијала и податке о „пучко/усташким“ младићима који су били резерва, односно последња одбрана. (АЦОЛ, Уписни записник, 1910–1915, упис 316. и 319)

131 Анатолий Иванович Уткин, *Первая Мировая война*, Москва 2001, 120–121; Manfried Rauchensteiner, *The First World War...*, 243–244.

132 Spencer C. Tucker, *The Great War 1914–18*, London 2001, 45–46; Ivan Balta, *Vojne pripreme i borbe Srijemaca i Slavonaca u prvoj polovici Prvog svijetskog rata*, u: Srijem u Prvom svijetskom ratu 1914–1918, Vukovar 2016, 82–83.

мисл.[133] Срби из Срема су се нашли на само 30 километара јужно од овог утврђења у реону села Крошчиенка–Добромир–Киров–Стара Сол, на обе обале реке Стрвијаж. Одатле су се услед нових борби у новембру 1914. повукли, а Пшемисл је поново опкољен.[134] До 12. новембра у повлачењу је 32. дивизија развукла своје трупе, тако да јој се један део налазио код железничког чворишта града Медзијаборце у данашњој Словачкој, а други источно од њега, између села Конаница и Балигрод, да би се ускоро повукли још јужније. Руси су заустављени тек 20. децембра код Тарнова.[135] Током ових сукоба Сремци су били између села Рекле и Брзежница.[136] У децембру је 32. пешадијска дивизија још увек водила борбе између Лоња и Честахова, на простору од око 5 километара, код села Фолварк и Хорценице.[137] Друга армија је од 19. до 31. децембра је у склопу офанзивних акција успела да одбаци руску војску око 25 километара на исток, при чему је у реону Томашова водила теже борбе. У овим сукобима су учествовали српски војници из Срема и Бачке. Привремено, они су појачавали снаге Групе Галвиц из састава 9. Јужне немачке армије, размештене западно и југозападно од Варшаве, јужно од Висле.[138] Мали успех на крају 1914. није значио побољшање ситуације, јер је Аустроугарска изгубила целу Галицију и морала са Русијом да прихвати борбу на тешко проходним Карпатима.[139]

Срем је претрпео у последња три месеца 1914. велик притисак војске која је ишла у офанзиву на Србију. Део војника из Срема, међу њима и Срба нашао се у саставу 42. ландвер дивизије, која је наступала из правца Босне на западну Србију. У предстојећим борбама аустроугарске трупе, а са њима и Сремци, су доживели пораз. Опорављена српска војска не само да је успела да их заустави него и да поново избије на границе државе. Чак је и тада демонстрирана наклоност Сремаца према Србији, када је један аустроугарски резервни официр, адвокат из Сремске Митровице, превео две компаније војске на страну Србије.[140] Током борби 42. ландвер дивизија се нашла у саставу Шесте армије (од

133 Drago Roksandić, *Svetozar Borojević od Bojne (1856–1920), Lav ili lisica sa Soče?*, Zagreb 2007; Hew Strachan, *The First World War*, Volume I, New York-Oxford 2003, 357.

134 John Keegan, *The First World War*, 163–166; Manfried Rauchensteiner, *The First World War...*, 247–253; П. В. Мультатули, *Вооружённые силы...*, 77.

135 Анатолий Иванович Уткин, *Первая Мировая война*, 147–149; П. В. Мультатули, *Вооружённые силы российской имейрии и военые дейсствия в іоды войны*, у: Первая Мировая Война, Книга 3, Москва 2014, 78–80; Alan Clark, *The Eastern Front 1914-18, Suicide of the Empires*, Gloucestershire, 1971, 57–61; Gunther E. Rothenberg, *The Army of Francis Joseph*, West Lafayette 1976, 181–182; Manfried Rauchensteiner, *The First World War...*, 269–272.

136 ÖULK, I, Beilage 1, Skizze 44.

137 ÖULK, I, Beilage 1, Skizze 54.

138 ÖULK, II/1, 84–89, Beilage 2.

139 Микавица Дејан, Васин Горан, Нинковић Ненад, *Пречански Срби у Великом рашу 1914-1918,* 117-126.

140 Manfried Rauchensteiner, *The First World War...*, 333–335.

октобра 1914), да би се касније вратила у састав Пете. На крају, после аустроугарског пораза у Колубарској бици у Срему се нашао поново велик број јединица и војника, који су бежали од српске војске. Опустошени део Доњег Срема није предвиђен за одбрану, у случају поновног српског преласка реке, напротив, јужно од линије Сремска Митровица–Батајница налазио се размештен само домаћи ландштурм, а тек је на северу од те линије размештена војска. Правац од Петроварадина до Јарка раздвајао је у Шесту (западно од њега) од Пете (источно) армије. Идући од запада ка истоку око Шида је била размештена 16. комбинована дивизија, око Кукујеваца 18, источно од Ердевика 1, затим 40. и 48 дивизија. Ова последња се наслањала на јединице Пете армије – 42. ландвер дивизију око Руме и источније 36. дивизију. Од Старе Пазове до Батајнице биле су 7. и 29. дивизија. Ова војска је брзо била измештена на друге положаје тако да су у Срему остале дивизије број 57. (код Шида), 18. (Кукујевци), 1. (око Руме) и 48. (око Старе Пазове). По уласку у рат Италије, маја 1915. све су ове трупе пребачене на Италијанско ратиште. У Срему је остала само војска за обезбеђивање граница, под командом фелдмаршаллојтнанта Адалберта фон Тамашија. Област је била подељена на пет реона са седиштима у Грку (потпуковник Ходула), Митровици (потпуковник Ибл), Никинцима (потпуковник Гуха), Ашањи (фелдмашшаллојтнант Виктор фон Јожа) и Сурчину (генерал–мајор Филеп).[141]

Током ратних сукоба 1914. дошло је и до преласка мањег броја Срба из Срема на страну Краљевине Србије и ступања у добровољачке одреде у њој. Већ током августа формиран је Сремски добровољачки одред. Београдска кафанам Златни топ било је место у којој су се уписивали ови добровољци. На челу одреда су били четнички команданти, увежбани пре и током Балканских ратова, али је команду у Сремском брзо преузео банатски немац Игњат Кирхнер. Одред је попуњаван делимично новим пребезима, а делимично од ратних заробљеника. Нову снагу је добио по повлачењу српске војске из Срема у септембру 1914. У јесен 1915. овај одред је бројао 360 бораца.[142]

После пола године Великог рата Срем је иза себе оставио најтежи период у којем су у њему учињена хапшења, интернирања, злочини, застрашивања. Наредни период није доносио пуно оптимизма – захтевани су нови регрути, а почеле рационализације и реквизиције. У јесен 1915. Срем је дошло до новог привременог стационирања трупа услед напада на Србију. Крајем ове и почетком наредне године враћани су интернираци у спаљена села, што је погодовало развоју зеленог кадра.

141 ÖULK, I, Beilage 25; ÖULK, II, Beilage 14.

142 Милан Мицић, *Српско добровољачко питање у Великом рату 1914–1918*, Ново Милошево – Београд 2014, 23–24, 44–45.

Услед повлачења аустроугарске војске после пораза у Колубарској бици поново се јавио страх да би српска војска могла да продре у Срем, при чему би ушли у слабо брањено, опустошено и исељено подручје, тако да би њихов напредак могао бити заустављен тек на линији Митровица – Батајница. У страху од оваквог развоја догађаја бан Скерлец је поновио наредбе које је донео крајем августа 1914. Овог пута у поверљивом допису је саопштио свим јавним установама (судовима и магистратима) да спреме своја акта за евакуацију. Упозорио је све чиновике да овакву врсту наредбе могу да приме само од њега или војних команди. Морали су да осигурају финансије, а посебно шифрарнике за телеграме. У случају провале војске требало је саме институције преселити у најближа сигурна места, с тим, да ако је могуће остану на територији на којој се простирала њихова надлежност. У складу са овом наредбом морао је бити измештен Краљевски судбени сто из Сремске Митровице у Винковце, иако је председник овог суда тврдио да за тим нема потребе јер почетком 1915. није било изгледа да би српска војска могла да пређе реку. Требало је евакуисати затворенике, а предвиђена је могућност да се они у крајњој нужди пусте на слободу.[143] Велики жупан и владин повереник Имбро пл. Хидегети (Hideghethy) је 16. јануара 1915. наредио да се Краљевски судбени сто са кажњеницима и Котарски суд са грунтовницом преселе из Сремске Митровице у Осијек или Славонски Брод, у зависности где пронађу боље просторије за смештај.[144] Пресељен је на крају у Винковце, а тек после пада Србије, децембра 1915. дозвољен је његов повратак у Митровицу.[145] Земунски котарски суд је пресељен у Инђију, али је тешко обављао своје дужности јер је железнички транспорт био прекинут до фебруара 1915. Услед лошег времена овај суд није могао да рачуна да ће парничне стране доћи на суђење.[146]

Измештање Краљевског судбеног стола из Сремске Митровице није значило и прекидање његове судске праксе, напротив. Суд је наставио да ради као у време мира, а предњачиле су парнице против увреде Величанства или ремећење јавног реда. Под овом категоријом је често суђено становништву Доњег Срема. Случај извесног Аврама Ивина из Суботишта, који је оптужен да је са симпатијама дочекао српску војску, а да је приликом њеног повлачења позивао војнике да се сакрију у ров који је постојао у његовој башти, указује

143 ИАС, КСС, СМ, П, 1911–1914, Наредба бана Ивана Скерлеца од 19. септембра 1914.

144 ИАС, КСС, СМ, П, 1911–1914, Допис сремског жупана број 2111/3 од 2. фебруара 1915.

145 ИАС, КСС, СМ, П, 1911–1914, Податак о пресељењу Судбеног стола од 10. децембра 1915.

146 ИАС, КСС, СМ, П, 1911–1914, Притужба Суда и Казнионе у Митровици од 20. фебруара 1915.

да је било довољно да га за ово оптуже комшије. У готово свим оваквим случајевима као сведоци се не појављују Срби него припадници других народа.[147]

Процеси за увреду Величанства или царске куће су се заснивали на сведочењима да је опсован владар или његова породица, при чему су то увек чинили Срби. Заједничко за готов све је да је псовка изречена у пијаном стању. Дешавале су се и лажне тужбе као начин да се неком напакости, било је и контратужби и судских расправа због лажних сведочења. И даље су изрицане казне од више месеци тамнице, а ништа блаже нису биле ни казне за изазивање мржње против „...јединственог државног склопа аустро–угарске монаркије, проти начину владања и управи државној, па да је тиме починио злочинство сметања јавног мира...“ за који је оптужен Лазар Мијатовић из Ердевика. Овако је схваћена његова изјаве у Бингули (август 1915) изречена пред Верком Павловић и Катом Сабо „...да је тај рат сличан томе као када се три кера потуку и то два мала на једног великог, те ови мали прп одавле прп оданде, те велики мора наћи пута, да побегне, јер су мали сложни. Макар што је наша држава велика, кад није сложна као они, јер су православни кошто сам и ја. Нека, нека дати ће Бог, вратиће се зајам. У новинама пише, да наш цар напредује, али то није истина, него он губи“. Дешавало се и да се исте особе појаве као сведоци за различите оптужбе. Било је судских процеса против жена, на потупно бесмисленим основама, као што је изјава извесне Марије Мириловић, која је оптужена против ремећења јавног реда и мира само зато што је рекла да новац више не вреди. За исто је оптужен и осамдесетогодишњи Милан Вукајловић из Кузмина. Током 1916. и 1917. је било још бесмисленијих разлога за судске процесе, као када је суђено Буковчанима – Кати Петровић, Јелени и Јовану Бугарском и Живану Јокановићу, домобранском воднику на паузи, јер су у свом селу јавно говорили како су се посвађали краљеви и да је цар Карло одсекао главу немачком владару. Све су се тужбе завршавале пресудом на вишемесечни затвор или тамницу.[148] Хапшење политички сумњивих Срба није прекинуто, али је било мањег интензитета. Крајем маја 1915. донета је наредба

147 Против Аврама Ивина је процес вођен у Митровици, Винковцима и Загребу, а он је на крају осуђен на шест година и осам месеци темнице, али је већи део казне, до пред крај Великог рата, провео на лечењу, а мањи у Лепоглави. После рата је тужио суседе брачни пар Немаца – Филипину и Петра Нај, јер због њиховог ”лажног“ сведочење завршио у затвору, мада је сам током истраге признао све за шта је био оптужен. (ИАС, КСС, СМ, П, 1915–1918, Судски списи о Авраму Ивину из Суботишта)

148 ИАС, КСС, СМ, П, 1915–1918, Судски списи о Душану Захаријевићу и Митру Јовановићу из Чалме, Љубомиру Субашићу из Бингуле, Лазара Мијатовића из Ердевика, Марије Мириловић и Милана Вукајловића из Кузмина, Марије Роцков из Борче, Кате Петровић, Јелене и Јована Бугарског и Живана Јокановића из Буковца.

да се ухапси петнаест људи из Јарка, Грабоваца и Шашинаца, али је део раније захтеваних хапшења поништен.[149]

Срби интернирани по Славонији, где су коришћени за тешке физичке послове почетком 1915. су без дозволе почели да се враћају у Срем. Томе су били нарочито склони они који у интернацији нису били далеко од својих насеља.[150] Доста их је било у Осијеку, одакле су у јануару 1915. почели да беже. Ово није прошло непримећено и потернице су расписиване за сваким бегунцем.[151] Сремци су често бежали и из околине Копривнице.[152] Дешавало се да се врате у своја села или њихову околину на гаранцију неког, ко је онда био дужан да брине о њима. По правилу су рођаци гарантовали једни за друге, а код подношења захтева је истицано да неће бити на терету државе, него да ће особа за коју се гарантује, помагати у пољопривреди.[153] Током интернације мушкарци су одвајани од жена, деце и стараца. Становници једног села у Срему нису интернирани у исто место, него су расељавани по више насеља.[154] Број оних који су се вратили у своја села није био мали. Већ 19. јануара 1915. су стигли

149 Требало је ухапсити: Јована Брзака (60), Драгића Рипића (59) и Раду Радивојева (38) из Јарка, затим, Љубомира (45), Петра (48) и Лазара Јовановића (54), те Цветка Станковића (52) из Грабовца. Из Шашинаца је тражено да буду ухапшени: Милан Нинковић (56), Никола Станковић (50), Јован Живковић (23), Јеврем Пупавац (21), Цвеја (30) и Стеван Беочанин (40), Живан Ркајловић (39) и Ђура Кекић (46). Обустављено је хапшење Ђорђа Блажића (21), Лазе Дукића (37) и Чедомила Никића (42) из Јарка, Стевана Грубића (21), Николе Рашете (38) и Дамјана Радосављевића (48) из Шашинаца и Живана Нешића (24) из Угриноваца. (ИАС, МТР, 247, 5358/1915) Сличних наредби било је и касније, као у јуну 1915, када је захтевано хапшење пет особа из Шашинаца (Јован Опашић – 38, Милан Спасојевић – 20, Марко Вуксановић – 29) и Батајнице (Марко Будимировић – 35 и Радо Степановић – 30), а прекинута је истрага над девет особа (Мића Дробац, Милован и Милан Јовановић, Љуба Милутиновић, Јован Кулпинац, Недељко и Љуба Новковић, Јоца Радовановић и Обрад Живковић). Истог дана је наређено да се обустави потрага за седам особа из Шашинаца, Јарка и Угриноваца. (ИАС, МТР, 247)

150 Поред наведених насеља интернирани су у већем броју и у : Тењу, Бело Брдо, Маркушицу, Бокан, Копинце, Слободну власт, Аркановце, Светоблажене, Боботу, Сухомлаку, Будимце, Трпињу и Набрђе. (AT–OeStAKA, FA, NFA, Rayonskdo. Banat 900, Protokolle E. N. 62 (17. März 1915))

151 Током 19. јануара 1915. из Осијека су побегли Шашинчани Петар Миленковић (21 год), Јован Манђеловски (26. год) и Срдић Негован (40. год), а из Батајнице Радо Стјепановић (36. год). За њима је расписана потерница. (ИАС, МТР, 247, 848. и 5253/1915)

152 ИАС, МТР, 247, 5598, 5598, 5601. и 5603/1915.

153 Познат је тако случај Меланије Николић из Руме која је за свог брата Илију Поповића из Шашинаца интернираног у село Жљебић код Копривнице. Она је не само гарантовала да ће га издржавати него и да јој је неопходан јер је поседовала пет ланаца земље, које сама не може да обрађује, јер јеој је супруг мобилисан, те би ту земљу радио њен брат. Свега неколико дана од подношења њене молбе одређено је да јој се може удовољити. (ИАС, МТР, 247, 3539/1915) Било је и оних којим се није могло удовољити, вероватно јер није било довољно гаранција и потеба за радном снагом. (ИАС, МТР, 247, 2215/1915)

154 Мушкарци из Буђановаца су интернирани у Плетерницу, Сремску Митровицу, Буковицу, Белишће, Црнац, Турањ, Осијек, Вођин, Зљебић, Бељарну, Медницу, Феричанце и Грабовицу. (AT–OeStAKA, FA, NFA, Rayonskdo. Banat 900, Budjanovciból internált személyek névjegyzéke)

спискови у армијску команду са бројем људи који су се вратили у своја насеља, а које је требало поново интернирати, што је приказано у табели која следи.[155]

Село	*Становника*	*Село*	*Становника*	*Село*	*Становника*
Добановци	800	Сурчин	700	Хртковци	2.200
Бечмен	426	Јаково	22	Буђановци	2.200
Бољевци	30	Бежанија	0	Кленак	0
Никинци	1.800	Брестач	1.100	Суботиште	1.000
Товарник	200	Огар	150	Грабовци	350
Витојевци	45	Платичево	800	Обреж	200
Купиново	116	Прогар	89	Ашања	461
Карловчић	146	Деч	228	Петровчић	100
Укупно:				**13.163**	

Појава колере и тифуса додатно је закомпликовала ситуацију са повратком расељених, због чега је требало спровесту поновну, другу интернацију. То је био разлог да владин повереник у договору са војном комнадом забрани повратак људима у њихова села и нареди расељавање, сем у случају да су били болесни, јер су тада требали да остану у својим насељима у карантинима. Био је ово повод да се ураде пописи људи по селима и да се онима који остану у Срему никако не дозволи кретање чак ни у суседна насеља. За то није могла да се издаје било каква пропусница него су села стављена под стражу.[156] Ово није спречило ширење болести, због чега су припадници ландштурма одређивани као помоћни медицински радници. Део њих је из Срем упућен у Осијечку болницу.[157]

У сремским селима је спровођена истрага о разлозима самоиницијативног повратка, као и о начинима на који је он изведен. Већина испитаника се изговарала посетом болесним укућанима или рођацима, што је био само повод да остану у неком насељу Доњег Срема. Понекад није било могуће да се задрже у својим кућама јер су оне спаљене или у потпуности опљачкане, због чега су боравили код рођака. Појединци су куповали лажне пасоше и тако долазили до својих насеља, док је било случајева протеривања интерниараца из села у која су распоређени, због чега нису имали избора него да се врате у Срем. У Ашању су се временом вратиле скоро све расељене породице. Приликом прве евиденције у њој је забележено 461 повратак, а већ после пар недеље број се попео на 677.[158] Ништа боља ситуација није била ни у Обрежу, где се број од

155 AT–OeStAKA, FA, NFA, Rayonskdo. Banat 900, 19. 1. 1915.
156 ИАС, МТР, 247, 882/1915.
157 ИАС, МТР, 247, 941/1915.
158 AT–OeStAKA, FA, NFA, Rayonskdo. Banat 900, Popis žitelja pravoslavne vjeroispovesti koji se imadu naknadno evakuirati, odnosno, koji su jur evakuisani, ali se kući povratili.

200 особа, забележених 19. јануара 1915. до краја месеца повећао на 712.[159] Слично је било у Карловчићу и Петровчићу, док је у Прогар дошло до фебруара 1915. укупно 183 породице, тј. 911 особа.[160]

Одлука о другој интернацији расељених била је у складу са политиком опреза на територији која је близу Србије. У том циљу су вршена стална извиђања и контроле обале Саве и Дунава, како се не би поновио српски упад из септембра 1914. Током фебруара су на свакодневном нивоу стизали подаци о стању, евентуиалним променама и снази српске војске у Мачви. Помињу се међусобна пушкарања између две стране. Монархија је строго водила рачуна о пловилима било које врсте на Сави, јер је сваки по њу сматран претњом. Српска војска је покушавала да се утврди на речним острвима, посебно Ади Циганлији и ади код Скеле. Повремено су се дешавали кратки артиљеријски обрачуни, али без великих последица по било коју страну. Извиђања су спровођена све чешће како се приближавала јесења офанзива против Србије, коју је водио немачки генерал Аугуст фон Макензен.[161] До ње су се у Срему налазиле само слабе јединице ландштурма, јер, са једне стране, није претила опасност од Србије, а са друге, војска је била потребнија на Југозападном фронту против Италије. Тек у јесен се у Срему поново нашао већи број војника, који су требали да наступају у Мачви. Септембар 1915. је обележило пребациване трупа у Срем и Банат. Северно од Саве највећа концентрација војске је била на подручју Доњег Срема, с тим што су нешто јаче трупе размештене у правцу западно од Сремске Митровице, у Лаћарку, Мартинцима и Кузмину. Од њих па до Кленка је распоређена Група Шоршић. Ка истоку су следили 8.[162] и 19. аустроугарски корпус фелдмаршаллојтнанта Тролмана, састављен од разних ландштурм јединица. Ту се налазио и 22. Резервни немачки корпус, а све ове јединице су улазиле у састав Треће армије генерала Хермана Кевеша фон Кевешхаза. Ова војска се није дуго задржала у Срему, јер је 6. октобра почео њен прелазак преко Саве, а потом и дубљи продор.[163] У борбама за Београд (6–9. октобар 1915) истакао се Сремски добровољачки одред у служби Краљевине Србије. Током ноћи 7. октобра он се огорчено борио код куле Небојше, али је јединица имала велике губитке услед непријатељске митраљеске и артиљеријске ватре. У наставку су се борили на београдским улицама, али су од 360.

159 AT–OeStAKA, FA, NFA, Rayonskdo. Banat 900, Kimutatás: Az internált–evakuált Obreži lakósokról.

160 AT–OeStAKA, FA, NFA, Rayonskdo. Banat 900, Karlovcic–Petrovcic. При томе из Прогара је 20 мушкараца интернирано у Арад, од којих су неки после упућени на фронт са Русијом. (AT–OeStAKA, FA, NFA, Rayonskdo. Banat 900, Progar)

161 AT–OeStAKA, FA, NFA, Grp. Kdo. Syrmien 811, 1914/15. Sit. Meldungen (Телеграми јануар–фебруар и септембар–децембар 1915).

162 У њему је била 57. дивизија у чијем саставу је био један батаљон Сремаца из 70. Петроварадинског пешадијског пука.

163 ÖULK, III/1, 29–31, 198–211. Beilage 9–13.

људи имали 223. избачена из строја. Борили су се и даље, тако да је само неколико десетина добровољаца преживело, а мали број је прешао и Албанију.[164]

После катастрофе Србије у јесен и зиму 1915/1916. није било потребе за већим присуством аустроугарске војске у Срему, због чега у другој половини октобра овде готово да уопште није било јединица. У јесен 1915. почела је, колико је то уопште могуће у рату, нормализација стања у склопу чега је дозвољен повратак интернираних Срба из Доњег Срема.

Ситуација са црквом у Срему током 1915. такође упућује на извесно сређивање стање иако је она и даље имала велики број интернираних свештеника. Као и пре рата каснили су манастирски рачуни, али је током 1915. захтавно да буду скупљени и прегледани.[165] Међу нерешеним проблемима је био случај интернираних свештеника у манастир Гомирје (23 свештеника и двојица свршених богослова). Мандатар горњокарловачке епархије Иларион Земски је истакао да се они налазе у материјалним недаћама, због чега пропадају њихове породице. Писмо Зеренског је подстакло Мирона Николића да се обрати бану Скерлецу тражећи помоћ за свештеничке породице од 12.000 круна. Већина свештеника је имала малу децу, а пошто нису могли да добију новац од својих парохија и дотација, Николић је сматрао да држава мора да их материјално помогне.[166] Неколицина свештеника из Гомирја се жалила да више неће плаћати своје издржавање у манастиру, пошто то не чине ни свештеници у логорима, него су тражили државну помоћ.[167] Игуман Фенека, Данило Брзаковић, ангажовао је адвоката у Загребу после његовог и хапшења девет фенечких монаха, а Мирон Николић му је исплатио 3.000 круна на име адвокатских рачуна и њихових најосновнијих потреба у затвору.[168]

У Срему је једно од главних проблема за цркву поред интернираних свештеника био несметани рад Богословије у Карловцима. Њеним ученицима је омогућено полагање испита и ослобођење од мобилизације.[169] Испити су одржани од 26. до 30. јуна 1915. Од 103. ученика на њима се појавило 99. и сви су их успешно положили.[170] За упис богослова у нову школску годину је одлучено да пошто младићи рођени 1897. подлежу војној служби буде примењен двоструки критеријум по коме они који поднесу молбу са препоруком, имају могућност да похађају Богословију, али ће при томе предност имати они који

164 Милан Мицић, *Срйско добровољачко йиштање...*, 44–45.
165 АСАНУК, МПА, А, 31/1915 (12/25. фебруар 1915.).
166 АСАНУК, МПА, А, 79/1915. (17/30. април 1915).
167 АСАНУК, МПА, А, 169/1915.
168 АСАНУК, МПА, А, 158. и 202/1915.
169 АСАНУК, МПА, А, 63/1915.
170 Четворици ученика је дозвољено да накнадно полажу испите, пошто су доставили сведочанства о томе да нису могли да присуствују редовном року. (АСАНУК, МПА, А, 140/1915, 142/1915; 182/ 1915)

нису способни за војну службу. Упис је потом извршен регуларно.[171] Владика Мирон Николић је обавестио остале епископе Карловачке митрополије, да ученици морају доставити своја сведочанства и уверења војних власти са дозволом за упис, као и своје уписнице војним властима, како не би долазило до спорова.[172] Зграда Богословије и даље није била у употреби за образовање, него је остала под контролом војске.[173] Администратор је настојао да ученицима обезбеди неопходне уџбенике за учење, јер је Српска манастирска штампарија и даље била забрањена, па њихово умножавање није било лако.[174]

Николић је у мају 1915. препоручивао Србима ратни зајам (други), што је поновио октобра 1915. (трећи) и јануара 1916. (четврти).[175] За војне свештенике администратор је предложио јереја Владимира Хранисављевића из Добринаца и јереја Душана Поповића из Черевића, те јереја Лазара Јакшића из Пакрачке епархије. Из горњокарловачке епархије су предложени Симеон Гајић, Никола Божић, Милутин Мирић и Манојло Крнић.[176] Владика Мирон је апеловао на бана Скерлеца да се престане са игнорисањем и уништавањем дописа на ћирилици који је спровођен у државној пошти. Са друге стране, препорука владике Мирона било је да се на омотима писама пише само латиницом.[177]

Током 1915. Сремци су били врло активни на Источном и Југозападном фронту. Претходне 1914. Аустроугарска не само да није остварила ратни успех, него је изгубила део своје територије и већи број војника, због чега је, прикована за Карпате, у нељудским условима морала да се бори и почне нову офанзиву. Ово је био разлог да Немачка на Исток пребаци једанаест дивизија са Западног фронта, а Беч појачања у виду 42. ландвер и 36. пешадијске дивизије у оквиру Армијске групе генерала Пфланцер–Балтина. Самим тим и број Сремаца на Источном фронту се повећао.[178] У међувремну Руси су ојачали своје снаге. Зимска битка за Карпате је имала три фазе – Прву (23. јануар – 26. фебруар 1915), Другу (27. фебруар – 31. март) и Трећу офанзиву (Ускршња битка, април–мај). Временски услови за отпочињање операција били су толико неповољни да је кретање у напад било права лудости. Путеви су нестали испод снега, а војска је напредовала тек око четири километра дневно. Аустроугарске

171 АСАНУК, МПА, А, 165. и 188а/1915.
172 АСАНУК, МПА, А, 191/1915.
173 Исто.
174 АСАНУК, МПА, А, 239/1915.
175 АЦОЛ, Уписни записник, 1910–1915, упис 50. и 100/1915.
176 АСАНУК, МПА, А, 272/1915; 272а/1915.
177 АСАНУК, МПА, А, 284/1915.
178 ÖULK, II/1, 105, 110, 277; П. В. Мультатули, *Вооружённые силы*..., 87–89; Manfried Rauchensteiner, *The First World War*..., 300–302; Norman Stone, *The Eastern front 1914–1917*, 111–112; Holger H. Herwig, *The First World War*..., 136; Timothy C. Dowling, *The Brusilov Offensive*, Bloomington 2008, 22–23.

трупе су наступале из правца три планинска прелаза – Дукла, Љупка и Ужок.[179] Мећава је довела до тога да су читави пукови залутали, а њихови делови се смрзли.[180] Недостајало је коња, које су војници користили за пренос ратног материјала, а често и за храну. Зато нису могли на време да пребаце рањенике у позадину, па су они умирали што од рана, што од смрзавања. Самоубиства исцрпљених војника су била све чешћа појава.[181] Промрзлине војника нису на време санирane због чега су многи умрли од гангрене. Болнице више нису могле да приме оболеле. Током Прве офанзиве у овако хаотичној ситуацији између Јужне немачке и Треће аустроугарске армије у борбу је уведена Друга армија генерала Бем–Ермолија у којој су се борили Сремци. На Карпатима су ратовали и они из 28. ландвер пука. У првој половини фебруара 1915. они су претрпели тешке губитке у сукобима око Черновица и Станислава.[182]

Без обзира на поразе начелник аустроугарског Генералштаба Конрад фон Хецендорф је наредио наставак офанзиве. Најтежи задатак је добила Друга армија у којој је био 70. Петроварадински пук. Иако су у офанзиву увођене нове снаге (Четврта армија) напретка није било, а 2. и 3. марта генерал Брусилов је извео контраофанзиву и одбацио Аустроугаре. Потом се 23. марта 1915. предао Пшемисл, а Руси на Карпате пребацили Једанаесту армију.[183] У новим борбама око Черновица десеткована је артиљеријском ватром Вражја дивизија и 28. пук са Сремцима.[184] Услови у којима се одвијала Друга офанзива били су тежи него у првој. Отапање снега је путеве претворило у непроходу кашугу, а онда је ново спуштање температуре на –20 учинило да је аустроугарска артиљерија постала неупотребљива. На крају, оставили су је у позадини, док се пешадија мучила да копа ровове у смрзнутој земљи. За то време Руси су дејствовали по непријатељским положајима. Аустроугарски војници нису имали другу униформу нити зграде за пресвлачење, тако да су били стално у мокрој или залеђеној одећи. Из извештаја официра се види да очајни војници плачу,

179 Gunther E. Rothenberg, *The Army of Francis Joseph*, 184.

180 Само у једној ноћи се смрзло 1.800 војника и 25 официра из једног пука када су заспали. (Timothy C. Dowling, *The Brusilov Offensive*, 23)

181 John Keegan, *The First World War*, 171–174; Holger H. Herwig, *The First World War...*, 136–139.

182 ÖULK, II/1, 155–159; Manfried Rauchensteiner, *The First World War...*, 303; Nikola Tominac, *Ličani u „Velikom ratu“ Zimska bitka za Karpate, januar – april 1915*, Senjski zbornik: prilozi za geografiju, etnologiju, gospodarstvo, povijest i kulturu, 42-43, Senj 2015-2016, 499–506; Isti, *79. pukovnija Zajedničke vojske u Prvome svjetskom ratu*, 1918. u hrvatskoj povijesti, Zagreb 2012, 299–300.

183 Приликом предаје Пшемисла заробили су девет генерала, 2.436 официра, 122.000 војника и око 1.100 артиљеријских оруђа. (П. В. Мультатули, *Вооружённые силы...*, 92)

184 Gunther E. Rothenberg, *The Army of Francis Joseph*, 185; Peter Simkins, Geoffrey Jukes, Michael Hickey, *The First World War, the War to End all Wors*, Oxford 2003, 221; Nikola Tominac, *Ličani u „Velikom ratu“ Zimska bitka...*, 506–513; Исти, *Hrvati u Brusilovljevoj ofenzivi u ljeto 1916 (II. dio): Proboj kraj sela Okne u Bukovini*, Časopis za suvremenu povijest, 49–3, Zagreb 2017, 421.

да увече легну на земљу покривени својим шаторима, а да их до јутра снег завеје и они под њим умру. Како не би подигли руку на себе, а окончали живот, они су безумно и без отпора нападали Русе, приликом чега су били убијени.[185] Друга армија је 14. марта имала 95.000 војника, од којих је у наредним данима из строја избачено 40.000, при чему је само 6.000 страдало у борбама, а остали су се резболели од зиме и промрзлина. Очајни услови су довели до дезертирања.[186] Пукови са Сремцима и Бачванима су највеће губитке имали јужно од Балиграда, на југоистоку данашње Пољске. Иако су се храбро борили морали су 27. марта да одступе и повуку се јужно од села Јаблонки, у предо око данашње словачко–пољске границе, чувајући карпатске путеве који су водили у Панонију. Страдали су и Сремци у Седмој Пфланцер–Балтиновој армији борећи се на линији Долина–Болехов–Стриј и у области села Красна и Рожниатов, као и села Окне.[187] Обе дивизије у којима је било Сремаца – 32. пешадијска (Друга армија) и 42. ландвер (Седма армија) привремено су постале неупотребљиве за даљу борбу.[188]

Током прва четири месеца 1915. Аустроугарска је претрпела озбиљне губитке на Источном фронту, због чега је тамо послала нове, недовољно обучене регруте.[189] Немачка није могла да дозволи даљи пораз свог савезника и помогла је нову офанзиву Једанаестом армијом генерала Аугуста фон Макензена. Аустроугарске трупе су биле под надзором немачке команде, како би све прошло по плану.[190] На подручју између Горлица и Тарнова, где је било најлакше продрети у Угарску, организована је немачко–аустроугарска офанзива.[191] У њој су учествовали Срби из Срема, али су имали пуно избачених из строја.[192] Током напретка Друге армије између 9. и 13. маја 70. Петроварадински пук се померио са словачке границе, преко Јаблонке и Балиграда ка реци Сан коју су прешли. Потом су Сремци и Бачвани продужили даље на исток и 12. маја се зауставили код села Доњи Усштики (Ustrzyki Dolne), близу данашње пољско–

185 Norman Stone, *The Eastern front 1914–1917*, 112; Peter Simkins, Geoffrey Jukes, Michael Hickey, *The First World War...*, 221; Manfried Rauchensteiner, *The First World War...*, 307–308.

186 Norman Stone, *The Eastern front 1914–1917*, 112–114; Manfried Rauchensteiner, *The First World War...*, 306.

187 ÖULK, II/1, 168–175, 189–191, 243–244.

188 ÖULK, II/1, 180–182.

189 Norman Stone, *The Eastern front 1914–1917*, 122–123; Holger H. Herwig, *The First World War...*, 138–139; Robin Prior, Trevor Wilson, *The First World War*, 57; П. В. Мультатули, *Вооружённые силы...*, 92.

190 Robin Prior, Trevor Wilson, *The First World War*, London 1999, 58; Manfried Rauchensteiner, *The First World War...*, 311–314.

191 John Keegan, *The First World War*, 230–232; Sönke Neitzel, *Weltkrieg und Revolution 1914–1918/19*, Berlin 2008, 46–47; Holger H. Herwig, *The First World War...*, 145–147.

192 Ivan Balta, *Vojne pripreme i borbe Srijemaca...*, 83; Nikola Tominac, *Hrvati u Brusilovljevoj ofenzivi ...*, 49–3, 421–422.

украјинске границе. Сремци из 28. ландвер пуку су се борили на Дњестру.[193] У даљој офанзиви пукови са Србима из Срема су се нашли на простор Крукеничи–Острожец–Судковичи, северно од Самбора. Већ 22. јуна Друга армија је запосела Лавов али у тим операцијам исцрпљени Сремци нису учествовали, него су са целом 32. дивизијом били у резерви.[194]

Предах је трајао кратко. Већ 23. јуна после борбе код села Миклашив 32. дивизија је наставила на исток, ка селу Задвирја. Привремено Сремци су се нашли у Армијској групи Сурмај, у саставу које су се борили до почетка августа 1915. између Камјанке (североисточно од Лавова) и Радекхива (североисточно од Камјанке), на простору широком око 30 километара.[195] Аустроугарска и намачка војска су приступиле освајању руског дела Пољске са пуно успеха. У међувремену је у рат на страни Антанте ушла Италија, због чега је део аустроугарских трупа морао бити упућен на ово, Југозападно ратиште. Ту се одмах нашао један батаљон 70. Петроварадинског пука у саставу Бојевићеве Пете армије, односно у 57. пешадијској дивизији којом је командовао фелдмаршаллојтнант Хајнрих Гојгингер. Ова дивизија је у септембру 1915. премештена у Срем и одређена за напад на Србију. На Италијанском ратишту били су стационирани северно од Истре и борили се на тешком терену код Горице и Добердобске висоравни у првим Сочанским биткама.[196]

После успеха који су постигнути до краја лета 1915. на Источном фронту уз помоћ немачке војске, Конрад фон Хецендорф је желео и сам да освоји део непријатељске територије. Зато је дошло да „Црно–жуте офанзиве“ на Волињију (источну Галицију) у правцу Ровна. За свега пет дана је пало и оно и Луцк, а руске трупе су се под командом генерала Брусилова повукле на реку Стир.[197] Сремци су напредовали у септембру 1915. у оквиру 32. пешадијске дивизије. Борили су се код Михаљивке у склопу Битке код Подкамјена, али су имали велике губитке. За то време у саставу Седме Пфланцер–Балтинове армије борио се 28. ландвер пук северно од Черновица. Услед исцрпљености аустроугарске трупе су се у другој половини септембра зауставиле.[198] Успех је дошао као последица руског повлачења, а не сопствене снаге. Руска контраофанзива је довела до нових аустроугарских пораза. Луцк је поново био у рука-

193 ÖULK, II/1, 357–371.

194 ÖULK, II/1, 397–454; Nikola Tominac, *79. pukovnija*..., 301–302.

195 ÖULK, II/1, 659–665.

196 ÖULK, II/1, Beilage 14. и 26; ÖULK, II/2, 30, 371–378, 408, 412, 453, 495–498, 506, 511; Manfried Rauchensteiner, *The First World War*..., 409–411, 542; Vijoleta Herman Kaurić, Nikola Tominac, *Hrvatske postrojbe u borbama na Soči (Jugozapadno bojište)*, Fontes: izvori za hrvatsku povijest 21, Zagreb 2015, 23–29; Holger H. Herwig, *The First World War*..., 154–155; Spencer C. Tucker, *The Great War 1914–18*, 73.

197 Nikola Tominac, *79. pukovnija*..., 302; Микавица Дејан, Васин Горан, Нинковић Ненад, *Пречански Срби у Великом рату 1914-1918,* 132-140.

198 ÖULK, II/2, 51–132, 135, 139, 147–148, 172.

ма Руса 23. септембра. Мање борбе су вођене током новембра 1915. у Источној Галицији, где су дејствовале јединице са Србима из Срема, Баната и Бачке. Радило се о простору између Бродија, који је био у аустроугарским рукама и Кременеца, у руском поседу. Помак, међутим, није постигнут.[199]

Тешке борбе које су аустроугарске трупе водиле са руским повећао је број ратних заробљеника са обе стране. Међу заробљеницима у Русији био је завидан број јужнословенског порекла, од којих су Срби чинили највећи део. Сремци су били међу њима у завидном броју. Заробљеници су распоређивани у логоре, а одатле упућивани на послове у индустријским постројењима или код појединих сеоских породица. Срби су више желели да се нађу у породицама, јер су се ту бавили истим пословима као у својим селима. Лако су ступали у добре односе са домаћинима, а било је примера да су у селима где су живели ствари своје породице и ступали у бракове. Српски посланик у Петрограду, Мирослав Спалајковић, је од 1914. приметио да су заробљеници имали жељу да ступе у добровољачке одреде, али је са њиховим формирањем, због међународног ратног права ишло споро. У јеку аустроугарских припрема за јесењу офанзиву на Србију 1915. у Русију су ради прикупљања добровољаца међу ратним заробљеницима послати представници Црне руке, Владе Србије и Југословенског одбора.[200] Од лета 1915. сви српски заробљеници су пролазили кроз логор Дарница код Кијева у којем су их мотивисали да постану добровољци. После уписивања у добровољце упућивани су у Одесу, а из војничких белешки види се да су Сремци у групама стизали у овај град. Добровољци су са собом носили не само страх за губитак имовине, интернирање породица, него и идеју свесне жртве.[201]

Током друге ратне године осетиле су се све озбиљније последице по друштво, али је то тек био увод у тешко стање које је наступило од 1916. Држава је морала да помогне и заштити породице погинулих или заробљених војника. У априлу 1915. је оваква наредба стигла и у Срем, а од локалних власти је тражено да јаве на који начин би то могло најефикасније да се учини. Породице погинулих војника су ослобођене судских такси, а ратна сирочад су морала бити упућена у заводе у Глини или Вргинмосту.[202] Држава је морала да интервенише у привреди, а посебно је обраћала пажњу на мере штедње. У том смислу је деловала и Карловачка митрополија која је у марту 1915. преко свештеника делила инструкције за штедњу.[203] Држава је ишла корак даље, па је доносила

199 ÖULK, II/2, 546–555.

200 Милан Мицић, *Незапамћена битка, Српски добровољци у Русији 1914–1918*, Ново Милошево 2016, 31–56.

201 Милан Мицић, *Незапамћена битка*, 57–74

202 ИАС, КСС, СМ, П, 1911–1914, Упута бана Ивана Скерлеца сиротам палих ратника од 10. априла 1915.

203 АСАНУК, МПА, П265/1915.

наредба о сејању кромпира и набавци семена.[204] Пажња је посвећена недостатку радне снаге јер је интерес државе био да свака оранице, виноград и воћњак буду обрађени. То је био разлог што је 6. фебруара 1915. наређено да се за потребе обраде земље, уколико не би било услова за ширење болести и под надзором, употребе затвореници, за шта је требало да им се обезбеди и мања плата. Предност при употреби њихове радне снаге су имали велики поседи који су били потпуно без радника. Власник земље је морао да им обезбеди алат и храну. Судови и затвори су добили рок до 15. априла да за ово пошаљу спискове способних затвореника, како би им се одредила домаћинства за пролећне радове.[205] Свега пет дана касније упућена је посебна наредба управи Митровачке казнионе у којој јој се дозвољава да изнајмљује ако је у могућности без штете по сопствени посед, затворенике за надницу. Казниона је добила дозволу да ако је у прилици узима земљу на пола, али јој је закуп строго забрањено. Тежи преступници су могли да буду под чвршћим надзором упућени на рад, а војни преступници по посебном одобрењу.[206] Надокнади радне снаге требало је да послуже и сви они који су остали у домаћинствима, чак и ученици по школама. Зато је у Срем упућена наредба да се пред зиму 1915/1916. спреми што више плетеница од сламе, које су на фронтовима коришћене за изолацију од влаге и хладноће. Њих је требало послати на Италијанско ратиште, а одређена је и мала новчана надокнада. Земљорадници су позвани да у овом циљу поклоне сламу. Стигло је и упутство са прописима како се праве плетенице од сламе и каквог квалитета треба да буду.[207]

Улазак Италије у рат је захтевао додатне ратне напоре, а то је повећавало производњу, којој аустроугарска индустрија није била дорасла. Током пролећа 1915. донете су наредбе које су се односиле на скупљање метала било сировог, било у виду полупрерађевина и његово достављање фабрикама до краја априла 1915.[208] Ситуација је постала још тежа у мају 1915. када се јавио недостатак житарица, због чега је њихова реквизиција наређена у аграрним подручјима какав је био Срем. Маја 1915. је упућен проглас у којем је стајало да Ото Ландесман, трговац из Вуковара, мора присуствовати као државни вештак реквизицији жита, ражи и наполице (суражица). Одлука за реквизицију је донета између краљевског повереника (сремски жупан) и војне команде и требало је да се путем ње стекне довољно жита за државне потребе, а породицама да

204 АСАНУК, МПА, П33. И 310/1915.

205 ИАС, КСС, СМ, П, 1911–1914, Окружница бана Ивана Скерлеца од 6. фебруара 1905, број 3.247/11.

206 ИАС, КСС, СМ, П, 1911–1914, Земаљска влада, Одјел за правосуђе – Равнатељству кр. земаљске казнионе у Митровици, 11. фебруара 1915. број 3333/2.

207 ИАС, КСС, СМ, П, 1911–1914, Окружница бана Ивана Скерлеца од 4. октобра 1915. број 9.307.

208 ИАС, МТР, 247, 5256/1915.

остане део који су власти означиле као неопходан до нове жетве. По члану домаћинства се остављало 25 килограма житарица, ако су старији од 8. година, а по 15, ако су млађи. За реквирирано жито су добијали новац и то за пшеницу 39 круна за 100 килограма, раж 30 круна, а наполицу 35. Сви они који би сакрили житарице, а то било откривено, не само да су их губили (сем онога што им је требало за прехрану) него су били кажњени са два месеца затвора и 600 круна. Забрањено је да се житарице самељу у брашно, а ако је то намерно учињено брашно је требало одузети, док су имена власника јављана владином поверенику.[209] У исто време је прописан нови ценовник брашна који је важио до жетве, када је утврђен трећи.[210] Крајем 1915. Влада је објавила да су током године успели експерименти са садњом култура у виноградима (репе, кромпира и пасуља) због чега је овај начин узгајања међукултура предложила свима који имају винограде јер је иста површина могла да се обради са мање радне снаге, а приход је био већи.[211]

Рат је створио опасност да ће земљорадници своју земљу продавати по ниским ценама и то лицима које тргују некретнинама. Срем је у том смислу био нарочито осетљиво подручје због догађаја из 1914. Октобра 1915. Хрватска влада је тражила од Судбеног стола и Котарских судова у Срему, да је известе да ли је таква опасност реална. Посебно је требало показати да ли постоји продаја имовине у бесцење и колико је она интензивна ако постоји, као и да ли се и колико народ задужује. Препоручено је да се обавештења не траже званичним путем, него да се о свему информишу преко људи који су највише у додиру са народом – свештеницима и учитељима.[212] Да је постојала реална опасност да се ово деси сведоче подаци из Руме, где су на пијацама и вашарима примећени исти људи – накупци, који су чим би се појавили сељани са својом робом, окруживали их и од њих откупљивали исту, а потом је по већој цени продавали румским грађанима.[213] Током октобра 1915. су председници сео-

209 ИАС, МТР, 247, 5264/1915.

210 ИАС, МТР, 247, 9068/1915. Тако је пшеница до краја јула морала коштати 40 круна за 100 килограма, до краја августа 38, а од 1. септембра на даље 36. круна. Раж је до 1. августа коштала 31 круну, а од тада 30 круна за 100 кила. Цена наполице је одређена као средња вредност цене пшенице и ражи, док је јечам коштао 29, а зоб 28 круна за 100 кила. (ИАС, МТР, 247, Наредба бана Ивана Скерлеца од 14. јула 1915. број VI – 1971)

211 ИАС, МТР, 248, 215/1916. У исто време забрањен је и промет, а посебно препродаја памучних ствари, док је требало пријавити и предати све врсте војничког платна, тј. платна које је могло да се користи за војску. (ИАС, МТР, 248, 216–218/1916)

212 ИАС, КСС, СМ, П, 1911–1914, Допис Владе Хрватске, Славоније и Далмације број 21.894 од 10. октобра 1915.

213 Двојица судских канцеларисата из Руме су тражила да власти спрече овакве ситуације, јер су оштећени румски грађани, док су накупци сматрани беспосличарима чију је радну снаго требало користити у пољопривреди. Такође, тражено је да се месарима не дозволи да купују стоку на пијацама и вашарима пре 9 часова, јер у супротном они се појављују као монополисти и лихвари. Требало је оставити време до 9 часова да животиње купују појединци, а тек после месари. (ИАС, МТР, 247, 5636/1915)

ских општина обавештавали судове о стању у селима истичући да нема бојазни да би земљорадници продавали своја имања, нити су то чинили од почетка рата. Они нису запазили ни постојање „шпекуланата за некретнине". Из Босута су сведочили да трговина земљом није могућа, јер нити је ко има да прода, нити ко да купи, пошто су мушкарци мобилисани. То је био разлог што део земље није обрађен, док је други део оранице био ван употребе јер је војска онемогућила њихово коришћење. Људи у Босуту се нису задуживали нити подизали кредите. У случају да је земља продавана она је увек долазила у земљорадничке, домаће руке, а цена се није разликовала од периода мира.[214] У Грку су сведочили да је цена стоке још увек висока, те да се људи издржавају тако што продају по неку свињу, али да се не задужују. У Кузмину су сведочили да је стање доста тешко, али само у погледу обраде земље, као и да је услед града који је падао уништено жито, па се појавио проблем не само прехране него и сетве.[215]

Током 1916. продубљена је економска нестабилност, повећано сиромашење, учестале реквизиције и створени услови за стварање зеленог кадра. Простор на којем су живели Срби у Аустроугарској је на више места био захваћен овим тежњама, а посебно Срем. Иако је 1916. била релативно родна година, храна је постајала све скупља, а порције све мање. Земљорадници су почели да крију вишкове својих производа. Делови државе западно од Срема имали су лошу жетву кукурза, што је најављивало глад. Откуп производа, по максимално прописаним ценама, није доносио корист, него само штету земљорадницима, због чега они нису имали мотив да продају вишкове. Све чешће су крили пшеницу и кукуруз којима су товили свиње и касније их продавали. Економска ситуација у аграрним срединама стварала је проблеме снабдевања домаћег становништва, а дезертерство, које се у овим областима почиње јављати после Јесење офанзиве 1915. само му је дало додатну снагу.[216] Нови ратни зајам затражен је почетком 1916. За њега су се уписивали сви становници Срема без обзира на националну припадност, а у списковима су најчешће бележени по верској оријентацији. Зајмове је у Руми давало српско, хрватско, немачко, мађарско и јеврејско становништво.[217]

Недостатак хране се осетио у Митровачкој казниони, која ју је сама производила на својим поседима. Зато је прописано да се набави брашно и кажњеници хране само хлебом, мешањем пшеничног и кукурузног брашна. Дневно им је следовало по 750 грама за које је било потребно око 600 грама брашна.[218]

214 Око 2.000 круна по јутру.

215 Извештаји су послати за сеоске општине: Шашинци, Јарак, Дивош, Босут, Гргуревци, Грк, Мартинци, Кузмин. ИАС, КСС, СМ, П, 1911–1914, одговори општина на допис број 21.894.

216 Bogumil Hrabak, *Dezerterstvo, zeleni kadar...*, 48–51.

217 ИАС, МТР, 247, Исказ о ратним зајмовима.

218 ИАС, КСС, СМ, П, 1911–1914, Допис Митровачкој казниони од 8. јануара 1916.

Од почетка ове године важиле су и максималне цене свињетине, сланине и свињске масти.[219] Издата су посебна упутства за сетву лана и других биљака од којих се могло производити уље. У сеоским општинама су проглашене наредбе о употреби ратних заробљеника као радне снаге.[220] У априлу 1916. је регулисана употреба војних коња у пољопривреди и донета упутства о садњи кромпира и другог поврћа, а крајем јуна наредба о максималним ценама кукуруза, пасуља, грашка и сочива.[221] После жетве бан Иван Скерлец је обавестио све општине да је формирано друштво за откуп житарица којем је уједно једино и могао да се предаје вишак производа.[222] Житарице (пшеница, раж, наполица, јечам, зоб, кукуруз и сочиво) су постале роба преко које су могли да се наплаћују јавни дугови под условом да на њих већ није стављена забрана у корис јавног снабдевања.[223] Посебним законима је регулисан промет животињске коже.[224] У првој половини 1916. вршене су рационализације и регулације шишарки, одређене су максималне цене за храстову и смрекову кору, екстракт храстовине, кестена и смреке. Посебни закони су донети за употребу масти и сланине, маслаца и уља, затим промет кости и коштаних производа.[225] Регулисана је трговина биљним уљима и машћу. У том смислу донешени су посебни прописи који су се тицали семена лана, бундеве, сунцукрета и коштица грожђа.[226] У новембру 1916. донете су наредбе и упутства да се преко зиме сачува кромпир, како би остао употребљив за исхрану.[227]

Реквизиције су настављене. Земљорадници су морали сами, на одређена места да допремају кукуруз.[228] За житарице и сировине од којих се добијало уље је важила забрана трговине. Она је била дозвољена тек ако је реч о употреби у домаћинству или сетви. Сав вишак је морао да се „прода“ Ратном деоничарском друштву са седиштем у Будимпешти (конопљино семе) или Угарској централи за индустрију уља и масти, односно Земаљској опскрби у Загребу (лан, ланено семе, сунцукрет и бундевске коштице). Институције којима је све

219 ИАС, МТР, 247, Наредба председника Угарске владе Иштвана Тисе од 29. новембра 1915. број 4291. и бана Хрватске Ивана Скрлеца од 12. децембра 1915. број III – 2925.

220 АЦОЛ, Уписни записник, 1910–1915, упис 35/1916. Половином 1917. је оглашена наредба да се спречи женидба ратних заробљеника. (АЦОЛ, Уписни записник, 1916–1922, упис 110/1917)

221 АСАНУК, МПА, П1459/ 1916, П769/1916, П733/1916.

222 АСАНУК, МПА, П1701/1916.

223 ИАС, КСС, СМ, П, 1915–1918, Наредба бана Ивана Скерлеца број 22.452 од 7. новембра 1915.

224 ИАС, МТР, 248, 817/1916.

225 Кост је коришћена за прављење брашна и масти.

226 ИАС, КСС, СМ, П, 1915–1918, Наредба бана Ивана Скерлеца број 3.046. од 28. јуна 1918; 1.281, 1.281/1, 1.282, 1.283 од 13. јуна 1916; 3.078. од 22. јула 1916; 3.374/1. од 23. јула 1916; 11.763 од 5. септембра 1916; 10.338. од 5. септембра 1916.

227 ИАС, ГПСМ, ПК, упис 59/1916.

228 ИАС, ГПСМ, ПК, упис 65/1916.

предавано требало је да се држе прописаних цена за њихову наплату. Исти закон је предвиђао да се ово семе може у случају потребе реквирирати, за шта су могли да наредбу издају министар пољопривреде или бан. Бан је уједно бринуо да све оно што је прикупљено преко Земаљске опскрбе буде упућено у Будимпешту. Закон се односио и на сва друга семена из којих је могло да се произведе уље (семе горушице, буквице, грожђа, дувана, мак, рицинус, соја). Регулисан је транспорт оваквог семена или његових полупрерађевина.[229] Сви произвођачи уља од репице, лана, бундеве и сунцукрета су били дужни да залихе пријаве Угарској централи за индустрију уља до 20. августа 1916. а ово се односило и на планове колико ће производити у наредном периоду[230]

Све наредбе о рационализацији или реквизицији донете су у корист и за потребе војске. Криза је била све већа, а разлога за њу све више.[231] Брусиловљева офанзива и тешки губици које су поднеле трупе Аустроугарске додатно су компликовале ситуацију у позадини. Држава је све више захтевала помоћ од сеоског становништва, често врло непопуларним мерама. Октобра 1916. тражили су да се појача производња канапа од конопље. Захтевала се хитна предаја свих залиха овог производа (најкасније до 21. октобра), али су домаћинства била изузета од ове наредбе. Залихе је требало предавати општинским поглаварствима, који су све прослеђивали војсци.[232] Под државном регулацијом нашли су се прехрамбених производи, као тестенине, затим шљиве и пекмез од њих.[233] Формирано је посебно тело за надзор промета пекмеза и сувих шљива – Седиште за шљиве у које су своје представнике слали министар трговине, министар унутрашњих послова и бан Хрватске. Оно је требало да откупљује ове производе и контролише њихов промет, као и да одређује цену.[234] После бербе кукуруза (крај октобра 1916) донети су посебни закони за његову реквизицију. Одређено је колико је смело да се задржи кукуруза за употребу, а све остало је морало да се преда по максималним ценама. Одређена је и стимулација за све оне који своје вишкове до 15. новембра 1916. пријаве

229 ИАС, КСС, СМ, П, 1915–1918, Наредба Краљевског угарског министарства број 2.544/1916. од 9. августа 1916.

230 ИАС, КСС, СМ, П, 1915–1918, Наредба Краљевског угарског министарства број 2.546/1916. од 9. августа 1916.

231 АЦОЛ, Уписни записник, 1910–1915, упис 61/1916.

232 ИАС, КСС, СМ, П, 1915–1918, Наредба Краљевског угарског министарства број 20.251 од 7. октобра 1916.

233 ИАС, ГПСМ, ПК, Наредба бана Ивана Скерлеца од 11. октобра 1916.

234 За 100 килограма сувих шљива са подручја Земаља Круне светог Стефана плаћано са 160 круна, а са осталог подручја 230, док су пекмез са подручја Угарске био 180, а изван ње 230 круна. (ИАС, КСС, СМ, П, 1915–1918, Наредба Краљевског угарског министарства број 3.487/1916. од 18. октобра 1916)

комесарима за Срем – Резлеру и Месаровићу. Они су на максималну цену добијали још по 6 круна на 100 килограма кукуруза.[235]

Црква је 1916. доживела својеврсан ударац на своју имовину, када је за потребе ратне индустрије морала да преда звона својих храмова. При томе по наредби министарства за вере требало је урадити у ратним околностима шематизме епархија.[236] Ипак, стање са свештенством се поправљало – током априла је седморо пуштено на слободу из манастира Гомирја.[237] У Богословији су и даље одржавани испити о чему је Викентије Вујић обавештавао администратора. Вујић је предложио да нова школска година почне у септембру 1916. под истим условима као и претходна.[238] Током 1916. Синод је под председништвом владике Мирона инсистирао код министра–председника Иштвана Тисе да се дозволи избор патријарха, као и избор и потврда епископа, али дозвола није добијена.[239] Администратор је прогласио свој позив на позајмици или поклону црквених утвари пархијама у Доњем Срему, у које се вратило становништво.[240] Вест о смрти цара Франца Јозефа 21. новембра 1916. јављена је свима преко Карловачке митрополије, а владика Николић у „овом великом удару који је задесио целу нашу отаџбину и нашу свету Цркву“ исказивао верност новом владару и саучешће за губитак претходног, чему се прикључила и Карловачка гимназија.[241]

Док се ситуацијау у Срему колико–толико смирила иако су се реквизиције и социјални проблеми временом све више радикалозовали, дотле је током 1916. дошло до већег страдања аустроугарске војске на свим фронтовима, а посебно Источном током Брусиловљеве офанзиве. Сремци су се 1916. борили највише на Источном фронту, а привремено их је било и на Југозападном. И даље су се налазили у Седмој армији генерала Пфланцер–Балтина (28. ландвер пука – 42. Вражја дивизија). Привремено је из Бем–Ермолијеве Друге армије издвојена 32. дивизија (са 70. Петроварадинским пуком) и стављена у састав Немачке јужне армије.[242] Од завршетка Црно–жуте офанзиве на Истоку није било већих покрета трупа. Само је вођена Новогодишња битка (20. децембр 1915–26. ја-

235 Власник 1 јутра могао је да задржи 700 килограма кукуруза, затим су се износи смањивали у односу на број јутара земље у поседу, тако да је за 2 јутра остављано 450 килограма, за 3 – 400, за 4 – 350, за 5 – 300, за 6 – 290. Затим се износ смањивао са сваким јутром за 10 килограма, све до власника 15 или више јутара где је могло да се задржи само по 200 килограма по јутру. (ИАС, ГПСМ, ПК, Наредба владе од 31. октобра 1916. број 20840)

236 АСАНУК, МПА, А, 40/1916.

237 АСАНУК, МПА, А, 88/1916.

238 АСАНУК, МПА, А, 167/1916.

239 АСАНУК, МПА, А, 312/1916.

240 АЦОЛ, Уписни записник, 1910–1915, упис 62/1916.

241 АСАНУК, МПА, А, 300. и 301/1916; Микавица Дејан, Васин Горан, Нинковић Ненад, *Пречански Срби у Великом рату 1914-1918,* 202-206.

242 Ова дивизија је већи део прве половине 1916. године (до Брусиловљеве офанзиве) провела у резерви. (ÖULK, IV/1, 25, 234)

нуар 1916) у којој је учествовао 28. ландвер пук код Черновица, на простору села Ретковци (Раранце).[243] Аустроугарска војска је одбранила своје положаје.[244] Захтев за покретањем офанзиве на Југоисточном фронту је дошао од савезника Русије. У оквиру Брусиловљеве офанзиве примњена је нова ратна тактика маневарског напада на целом фронту, како би аустроугарске трупе биле без могућности да пребаце јединице и супротставе се непријатељу на ограниченој територији.[245]

Артиљерија је почела своје дејство 4. јуна 1916. и после само два дана Четврта аустроугарска армија је доживела катастрофу.[246] Првог дана офанзиве страдала је 32. дивизија са Србима из Срема и Бачке, на простору источно од Новог Алексињеца. За један дан ова дивизија је имала више од 1.800 војника избачених из строја, а у наредна три дана избачено је још око хиљаду.[247] Поново су нападу били изложени 11. и 12. јуна код села Воробјовке, после чега су се Сремци и Бачвани повукли.[248] У исто време је тешко је страдала Седма аустроугарска армија код Черновица. На путу продора Седме и Девете руске армије нашла се 42. Вражја дивизија која је имала велики број погинулих, а завидан број њених војника је пао у заробљеништво. Код села Окне између 10. и 16. јуна артиљерија ју је десетковала, а крајем месеца су њени остаци још једном тешко страдали код Черњаве, тако да јој је остало само 25% некадашњег састава.[249] Срби из Срема су се у првој половини августа на неколико места сукобили са надмоћнијом руском војском. Нарочито су тешке борбе водили 11. августа код села Нетерпинце и Тростјанец, западно од реке Серет и око 20 километара северно од Тарнопоља. Крајем августа и почетком септембра повлачећи се око 20 километара на запад од претходног бојишта, у склопу Битке код Зборива, нападнути су од стране јаких руских јединица код села Золочив и Грабкивци, где су били изложени артиљеријској ватри. У августу су 34. и 32 пешадијска дивизија на Карпатима чувала прелазе у Угарску, око 60 километара јужно од Иван Франковска, код Кукула и Татарива. За заштиту пролаза борбе су са Русима водили и крајем септембра 1916.[250]

---

243 ÖULK, IV/1, 7–29.

244 Manfried Rauchensteiner, *The First World War...*, 477–479.

245 Robin Prior, Trevor Wilson, *The First World War*, London 1999, 111–112; Manfried Rauchensteiner, *The First World War...*, 523–525; А. И. Уткин, *Первая Мировая война*, 273–275; П. В. Мультатули, *Вооружённые силы...*, 132–137.

246 Spencer C. Tucker, *The Great War 1914–18*, 117; John Keegan, *The First World War*, 303–304; Holger H. Herwig, *The First World War...*, 203; Michael S. Neiberg, David Jordan, *The Eastern front 1914-1920, From Tannenberg to do Russo-Polish war*, London 2008, 92–102.

247 ÖULK, IV/1, 379.

248 ÖULK, IV/1, 415–416, 454, 462, 554, 601.

249 ÖULK, IV/1, 419–426, 440–449, 559–560, 565–567, 596, 604; Ivan Balta, *Vojne pripreme i borbe Srijemaca...*, 83.

250 ÖULK, V/2, 178, 181–182, 188–189, 191, 216, 367–368, 371–372, 375–376, 423–424, 430–431, 587–590.

У време јењавања Брусиловљеве офанзиве, 27. августа 1916. у рат на страни Антанте је ушла Румунија. Њена војска је споро напредовала ка Ердељу и само је у почетку забележила неке успехе. Немачка Девета армија је под командом генерала Ерика фон Фалкенхајна кренула ка Ердељу, а бугарске трупе су се појавиле на Дунаву, са циљем наступања ка Добруџи. Дунав је форсирала Армијска група Макензен са југа. Тако се Румунија за кратко време нашла окружена са трупама три јака непријатеља, којима је командовао Фон Макензен. Зато је Русија у Добруџу послала три дивизије, а међу њима и Српску добровољачку.[251] Број српских добровољаца повећавао се са бројем ратних заробљеника 1916. Њиховом увећању погодовала је чињеница да је цар Николај II пренео финансирање добровољаца на државу. На основу тога 2. фебруара 1916. формиран је Први пук српског добровољачког одреда. У марту су формирани Други и Трећи, а априла 1916. и четврти пук. Половином фебруара је број добровољаца износио око 12.000, а Влада Србије је поставила команданта Прве српске добровољачке дивизије – пуковника Стефана (Стевана) Хаџића. Она је ушла у састав 47. руског корпуса генерала Зајанчковског. У септембру је Прва српска добровољачка дивизија бројала 16.568 војника, од чега је из Срема, Баната, Бачке и Барање било 6.225, из Босне и Херцеговине 6.177, из Хрватске, Далмације, Словеније, Славоније 3.269, из Чешке, Словачке и Галиције 542, као и 355 војника из Србије. Већ 7. септембра Српска дивизија је почела борбе са бугарском војском која је продирала у Добруџу. Дошло је до Битке код Добирча. Код села Кора Насрадин и Кора Синана разбијен је 36. бугарски пук, док је 35. прилично страдао, али је и из строја Добровољачке дивизије избачено 1.343 војника. Због других операција је руски 47. корпус повучен, а са њим и Српска дивизија. У нове борбе је ступила 13–14. септембра (на линији Хардалиј–Теке Дереси) и опет остварила завидне успехе, али је цео фронт био нестабилан па се још једном повукла. Између 18. и 20. септембра сукобила се са Бугарима код Кокарџе и Сосуси Али Беја. Овде су борбе биле врло крваве, па је из строја Дивизије избачено 4.210 војника (280 погинулих), после чега је Дивизија повучена у армијску резерву.[252]

Генерал Брусилов је наредио да се почне са формирањем Друге српске добровољачке дивизије, а да се Прва попуњава само војницима који су оздравили. У таквом саставу она је у октобру 1916. учествовала у борбама код Амзаче и Едилкјоја, где се сукобила са турским војницима које су водили бугарски официри. У последњој добруџанској бицу (19–21. октобар код Енџи Маха-

251 Spencer C. Tucker, *The Great War 1914–18*, 120–121; Peter Simkins, Geoffrey Jukes, Michael Hickey, *The First World War...*, 241; Charls R. M. F. Cruttwell, *A History of the Great War 1914–1918*, 295–298; П. В. Мультатули, *Вооружённые силы...*, 132–134: John Keegan, *The First World War*, Oxford 1936, 307–308; Norman Stone, *The Eastern front 1914–1917*, 274–281; Holger H. Herwig, *The First World War...*, 211–217.

252 Милан Мицић, *Незапамћена битка*, 77–100.

ле и Едилкјоја) Прва српска добровољачка дивизија је имала нешто мање од 6.000 војника. Иако се Српска дивизија добро борила због повлачења Румуна и она је морала да одступи. Укупно током борби у Добруџи ова српска јединица је имала 53% војника избачена из строја – 722 погинула, 6.147 рањена, 2.480 нестала, док је трупама Централних сила нанела пораз од око 15.000 војника избачених из строја. Потом је Српска дивизија повучена на одмор у Русију. Током свих наведених борби у њима су учествовали и Срби из Срема.[253] Они су као и остали добровољци страховали да не падну у руке непријатеља, јер би онда могле да страдају њихове породице. То су знали и у Аустроугарској па су на положаје Српске добровољачке дивизије бацали летке да ће издајством њихове породице бити уништене. Зато су Срби током борби 1916, да би избегли заробљавање, у најтежим ситуацијама извршавали самоубиство, у чему су предњачили рањеници.[254]

После борби у Брусиловљевој офанзиви, исцрпљене су биле не само аустроугарске него и руске снаге. То је био разлог да су пред крај 1916. или током почетка 1917. изостале офанзивне акције са било које стране. Последице су се осетиле када је Русија запала у вртлог Фебруарске, а потом Октобарске револуције. Аустроугарска је са друге стране била толико исцрпљена да није могла да искористи руску пасивност на бојишту. Половином 1917. је дошло до Офанзиве Керенског (1–18. јула). Иако су остварени успеси уследила је немачко–аустроугарска контраофанзива, пред којом су Руси одбили да се боре и почели да се повлаче. Тако су Централне силе без борбе напредовале ка Истоку. За пет дана померили су границу за 240 километара. Руски фронт се распадао, а бољшевици су постигли примирје и почели преговоре о миру у Брест–Литовску.[255] Током борби у јулу и августу 1917. део 32. пешадијске дивизије у којем су били Срби из Срема је дошао под надзор Немачке 197. дивизије, која се борила у склопу Друге армије Бем–Ермолија. Сремци су се борили код села Злочив и Зборив. У контраофанзиви су заједно са Бачванима (до 8. августа) прешли готово стотину километара и дошли до Старог Нижбирока, око 40 километара југоисточно од Тарнопоља. Како су на том делу фронта биле измешане немачке и аустроугарске јединице у оквиру Баскидског корпуса, решено је да аустроугарске трупе (23. и 70. пешадијски пук) буду спојене са старом 32. дивизијом и стављене под команду фелдмаршал–лојтнанта Вилердинга.[256] Током

253 Исто, 102–122.

254 Милан Мицић, *Страх за српске породице – основни страх српских добровољаца у борбама у Добруџи 1916. год*, у: Арадска тврђава – логор за српске интернирце у Првом светском рату, Темишвар 2014, 177–181.

255 Spencer C. Tucker, *The Great War 1914–18*, 148–153; Holger H. Herwig, *The First World War...*, 324–326; Peter Simkins, Geoffrey Jukes, Michael Hickey, *The First World War...*, 248–252; Robin Prior, Trevor Wilson, *The First World War*, 135–136; А. И. Уткин, *Первая Мировая война*, 403–407, 432–438; В. Б. Миронов, *Первая мировая война, Борьба миров*, Москва 2014, 273–278.

256 ÖULK, VI, 230, 238, 247–251, 293, 296, 301, 307, 334–335, Beilage 12.

сукоба у саставу Треће армије којом је командовао Карло Терестјански, Сремци су се борили у 42. ландвер дивизији напредујући од Дољне, преко Богородчана, Коломије, Сњатина све док нису прошли Черновице и зауставили се североисточно од њих, прешавши близу 200 километара ка Истоку.[257]

Пошто већи број војника није био потребан на Источном ратишту, део је пребачен на Италијанско. Међу њима се налазио 28. ландвер пук. Сремци су учествовали у немачко–аустроугарској офанзиви познатој као Дванаеста сочанска битка (24. октобар – 10. новембар 1917). Централне силе су напредовале великом брзином и до почетка новембра су заробили око 200.000 италијанских војника. Док су Немци потиснули Другу, Светозар Боројевић је потиснуо Трећу италијанску армију. Централне силе су избиле на Тањаменто, а Луденодорф је дозволио даљи напредак до реке Пијаве.[258] Аустроугари су желели продор до Бренте, како би одсекли Венецију, али су Немци били задовољили постигнутим и повукли су се из даљих операција. На Пијаву су избили делови 28. ландвер пука.[259] Да би био заустављен даљи продор Централних сила Антанта је у Италију послала по четири француске и британске дивизије.[260]

Дезинтеграција руске војске је захватила и добровољачки покрет у чијим трупама се јавио анимозитет између Срба, са једне и Хрвата и Словенаца, са друге стране. Када је цар наредио да се почне са стварањем Српског добровољачког корпуса, у оквиру кога је половином 1916. стварана Друга српска добровољачка дивизија за њу је доведено око 20.000 војника, при чему је 9.000 Хрвата и 4.000 Словенаца одбијало да уђе у дивизију, не желећи да се, како су изјавили, боре се за српске циљеве. Иако су на силу ушли у овај одред стално су се бунили, долазило је и до сукоба и убистава. Хрвати су бежали из Српске дивизије и на крају је Српски корпус (почетком 1917) бројао 30.242 војника, од којих је 22.212 било Срба, 4.891. Хрвата, 1.727 Словенаца, 812 Руса, 257 Чеха и осталих 346. Промена имена Српског добровољачког корпуса априла 1917. у Добровољачки корпус Срба, Хрвата и Словенаца, како би био прихватљив за све, довео је до негодовања Срба. Међу добровољцима су се ширили бољшевичке идеје што је на крају довело до изласка Хрвата, Словенаца и дела Срба из добровољачких формација (7.352 Срба, 3.782 Хрвата и 1.241 Словенца). Од Срба махом су изашли Сремци, Бачвани и Банаћани, те је Корпус на крају остао на 13.066 војника, од чега је 12.313 било Срба. Највише их је било из Босне и Хрцеговине (6.145), док је из Срема, Баната, Бачке и Барање било дупло мање (2.961), колико је било и из Хрватске и Славоније (2.958). Ова војска је преко Азије транспортована на Солунски фронт. Тако су се Сремци нашли

257 ÖULK, VI, 262–264, 266–267, 271–276, 278–279, 281, 317, 321–323, 394–395, 398–400, 405–406, 738.

258 Charls R. M. F. Cruttwell, *A History of the Great War 1914–1918*, 458–461.

259 Ivan Balta, *Vojne pripreme i borbe Srijemaca...*, 83.

260 Vijoleta Herman Kaurić, Nikola Tominac, *Hrvatske postrojbe...*, 44–47.

и на овом ратишту. Последњи војници су стигли у мају 1918. и тада их је укупно на Солунском фронту било 12.500.[261]

У Карловачкој митрополији, тј. њеној Архидијецези је стање и даље било мирно и настављене су активности из претходне године. Богословија је била једна од главних брига. Владика Мирон је почетком 1917. затражио од чланова Савета Богословије да се сачини извештај о стању у њој и Семинару, зборници, библиотеци, просторијама за смештај ученика, спаваоницама, кухињи, као и списак целокупног намештаја у обе зграде, пошто у њима више није било војске.[262] У опширном извештају Викентија Вујића је указано на потребу дезинфекција целе зграде, због великог броја болесника и војника који су били смештени у њој. Процена Управе је била да би 10.000 круна било довољно да се Богословија доведе у стање функционалности. Вујић је тврдио да се мерама штедње може лако постићи то да ученици буду збринути заједно са професорима, процењујући са Управом да је за то потребно 35.000 круна са којима би Богословија била потпуно и темељно преуређена.[263] Библиотека је била нетакнута, намештај у зборници је био оштећен, а архива, као и клупе и катедре у целости сачувани. Крајем новембра 1916. дезинфикована је зборница и требало је што пре почети са наставом уз мало залагање наставника и ученика.[264]

Почетком марта 1917. коначно су прегледани манастирски рачуни. Установљени су одређени вишкови, посебно када је у питању приход од сече шума. Постављало се питање расподеле тих вишкова, али пошто нису прегледани сви рачуни 1914–1916. морало се чекати.[265] Затражена су средства за обнову Стефанеума, уз назнаку да би радови требало да трају осам недеља. Укупни трошак би био 4.500 круна.[266] Разматрано је колико стипендија се може дати из Стефанеума за полазнике Богословије. Иако није било смештаја за питомце додељено је 24. стипендије у висини од 600 круна годишње.[267] Викентије Вујић је известио Николића да су испити одржани у најбољем реду и да је успех задовољавајући.[268]

У позадини дешавања на фронтовима и сређивању стања у цркви одвијали су се у Срему сложени социјални процеси. Крајем јула 1917. Влада је проследила наредбу о потреби реквизиције пшенице, јечма, зоби и других житарица.[269] Истражни поступци који су у августу 1917. вођени у Иригу говоре да је повећан број помагача дезертерима. За ово је сумњичено 23 особе, док су две

261 Милан Мицић, *Незапамћена битка*, 123–176.
262 АСАНУК, МПА, А, 6/ 1917
263 АСАНУК, МПА, А, 29/1917.
264 АСАНУК, МПА, А, 28/1917 (19. јануар/ 1. фебруар 1917)
265 АСАНУК, МПА, А, 73/1917.
266 АСАНУК, МПА, А, 137/1917.
267 АСАНУК, МПА, А, 253/1917.
268 АСАНУК, МПА, А, 259/1917.
269 АЦОЛ, Уписни записник, 1916–1922, упис 115/1917.

сумњичене за крађу. Једине истраге у Шиду августа 1917. су вођене због крађе, док су у Сремским Карловцима четири истраге вођене због помагања дезертера. Нема разлике ни код судова у Старој Пазови и Руми. Сачувано је и више извештаја о затвореним преступницима из разних насеља у Срему током октобра 1917. Код већине затвор је дошао као последица крађе, што указује на велики степен сиромаштва, али и стварања зеленог кадра. Котарски суд у Руми је овог месеца осудио четири особе из једне породице (Стеван, Ката, Лазар и Раде Јовановић) за крађу. У Сремским Карловцима је осуђена једна особа, по истој основи (Анка Јуришић). Истог месеца налазило се у Митровачкој казниони што под истрагом, што као осуђеници, 24 особе. Сви осим Лазара Бикицког који је робијао због ухођења, ухапшени су 1917. и то у другој половини године. Чак 63% затвореника је окривљено за крађу (међу њима и Анка Јуришић осучена у Сремским Карловцима), док су двојица – Негован Срдић и Јован Владисављевић, ухапшени 23. октобра 1917. оптужени да су пружали помоћ дезертерима. Истовремено у Шиду је било под истрагом четири особе, сви због крађе учињене Ђоки Неговановићу из Илинаца. Четири особе које се помињу су поново чланови једне породице (Јеленић).[270]

Читаву годину овакви подаци се провлаче кроз регистре свих котарских судова у Срему. Претежно се ради о Србима, што говори да је међу њима било више сиромашних особа, као и да су они чинили већи део дезертера. Ситуација се није мењала ни у наредном периоду, него се само повећавао број пресуда за крађу и ремећење јавног реда и мира, као и убиства. Почела су све већа превирања. Од почетка 1918. јављали су се и припадници других народа међу онима који се криве за крађу. Половином 1918. у Земуну се скоро искључиво јављају Хрвати, Мађари и Немци као преступници.[271]

Државу је поново 1917. бринуо страх од продаје земље, због чега је марта 1917. тражила да се провери стање и у Срему. На основу података из јавних гласила да је цена некретнина порасла, требало је да се утврди да ли је то тачно, а ако јесте тражени су савети како да се томе стане на пут. У Хрватском сабору је предложено да се донесу закони, као што је већ августа 1915. учињено у аустријском делу државе, по којима би се промет некретнина ставио под надзор локалне политичке власти. Она би требало да спречи њихов прелазак у руке појединаца који нису из локалне средине. Толерисано би билио само да земљу купују, по праведним ценама, други земљорадници.[272] У одговору је негирано да у Срему долази до овога, уз констатацију да се некретнине слабо

270 ИАС, КСС, СМ, П, 1915–1918, Месечни исказ истраженика Котарских судова у Шиду, Руми, Сремским Карловцима и Митровачкој казниони.

271 ИАС, КСС, СМ, П, 1915–1918, Месечни исказ истраженика Котарских судова у Шиду, Руми, Старој Пазови, Земуну, Сремским Карловцима и Митровачкој казниони.

272 ИАС, КСС, СМ, П, 1915–1918, Упутство краљевским судбеним столовима и начелницима котарских судова од 13. марта 1917.

продају, а чак и када до тога дође, да је реч о појединим парцелама, које опет остају у рукама домаћих земљорадника. Истакнуто је да су цене некретнина порасле, али не драстично, као и да се људи знатно мање задужују, јер још увек, због добре прође пољопривредних производа на тржишту, лакше долазе до новчаних средстава.[273]

Мада је Срем погађала политика реквизиција, прописаних цена и одузимање свега што је потребно у ратне сврхе, он као аграрно подручје са изразито плодном земљом, није оскудевао у храни као бројни други делови државе. Глад се пре 1917. појављивала у више покрајина, а те године је посебно погодила сиромашне крајеве Далмације, Босне и Херцеговине. Зато је Влада одлучила да део деце, која су у руралним пределима већ умирала од глади, пресели у богатије области у којима би се могли прехранити. Возови са гладном децом долазили су током 1917. и 1918. у Загреб и Славонски Брод, одакле су их упућивали даље по Срему, Банату, Бачкој, Барањи и Славонији. У Сремској жупанији су деца удомљена у 1.291 породицу, а број деце је 1917. износио 5.506, да би 1918. био нешто мањи – 4.513. Збринута су деца свих вера (православна, католичка, муслиманска) и порекла. Породице које су их примиле су биле, такође, различитог етничког и верског идентитета, а било их је по готово свим сремским насељима.[274]

Повећање броја дезертера и јачање зеленог кадра у Срему између осталог је била последица Фебруарске револуције у Русији. Њене идеје нису могле да се задрже унутар руских граница, а први су се са њима упознали војници на ратиштима. Сремци су ове идеје донели у своја села и тако је нова компонента допринела јачању зеленог кадра. У Доњем Срему је током 1917. постојао велик број дезертера, који су дању живели у кукурузиштима, а ноћу су улазили у села, своје или куће пријатеља и рођака.[275] Било је војних бегунаца из болница, тако да је 17. октобра 1917. проглашено у Срему да овакве дезертере не примају у домаћинства и не дају им храну, јер они могу да шире заразу.[276]

Број војних дезертера је повећан током 1918. а зелени кадар је почео да јача у Банату и Бачкој, где је у претходној години био слаб. У сремским селима уз Дунав и Саву је било дезертера изван зеленог кадра, који су живели у својим насељима, а на информације да долази жандармерија, да их ухапси и мобилише, прелазили су из једног у друго село. Њих су крили сународници, јер су ови

273 ИАС, КСС, СМ, П, 1915–1918, Одговор на упутство краљевским судбеним столовима и начелницима котарских судова у вези са прометом некретнина.

274 Mira Kolar-Dimitrijević, *Briga za gladnu dijecu Bosne i Hercegovine te Dalmacije u hrvatskom Srijemu te mađarskoj Vojvodini tijekom Prvog svijetskog rata*, u: Srijem u Prvom svijetskom ratu 1914–1918, Vukovar 1916, 311–335.

275 Bogdan Krizman, *Raspad Austro-Ugarske i stvaranje jugoslovenske države*, Zagreb 1977, 16–19; Bogumil Hrabak, *Dezerterstvo, zeleni kadar*..., 93, 101.

276 ИАС, ГПСМ, ПК, упис 231/1917; Микавица Дејан, Васин Горан, Нинковић Ненад, *Пречански Срби у Великом рату 1914-1918,* 157-162.

бегунци живели у својим кућама, окружени рођацима и познаницима, тако да су могли да буду безбедни. Пошто је од 20 часова почињао полицијски час, а жандармерија тада обилазила села, њих су сакривали укућани. Нову снагу дезертерство је добило у Срему првих недеља 1918. када је спроводена регрутација младића рођених 1900. Многи од њих су се јавили у главно регрутно место – Осијек, добили оружје, а онда побегли у своја села, у Босутске шуме или Фрушку гору. Против дезертера су радили војни судови, али је до њих било тешко доћи. Многи жандари који су покушавали да их ухапсе били су рањавани или убијани. За хватање дезертера је била потребан далеко већа војна сила, са којом Аустроугарска више није располагала.[277]

У лето 1918. повећан је број дезертера и зеленокадроваца јер су многи Срби из Бачке (око 1.800 људи) прешли у Срем. Процењује се на основу извештаја савременика да је на Фрушкој гори тада било између 6.000 и 7.000 особа. Они су се ретко одавали пљачки, како што је било случајева у деловима Хрватске и Славоније, посебно у Банији и на Кордуну, јер су живели надомак својих села, одакле су добијали храну и све што им је било потребно. Непријатељство сремског зеленог кадра је била усмерена нешто више према богатим Немцима, јер су се лоше понашали према Србима, а било је и економских разлога који су усмеравали незадовољство у том правцу. Када су јуна 1918. у Срем стигли на одсуство војници са Источног фронта, они се више нису вратили у војне јединице, него су се дезертирали. Карактеристично је да је више напада било у ратом најопустошенијем делу Срема, а разлоге за ово треба тражити у материјалној ситуацији и великим економским губицима ондашњег становништва. Крајем августа 1918. је предузета акција хапшења дезертера у Доњем Срему, коју је спровело 150 жандара из Руме. Они су ухапсили 56 особа, али је успех био мали, јер је у то време око 7.000 људи било на Фрушкој гори, ван државне контроле.[278]

Дезертери су били врло активни од пролећа 1918. Убиства у која су они били умешани су постајала све чешћа. У марту 1918. је неколико дезертера убило Јосипа Диковића, пољочувара у Новом Сланкамену, а у септембру 1918. су двојица домобрана убијена на путу између Кукујеваца и Ердевика.[279] После августа 1918. зелени кадар је постао знатно активнији и агресивнији. Дезертери су нарочито ноћу, угрожавали пругу у Срему, нападали жандаре и патроле, а без страха су упадали у села. Убиства су постајала све чешћа. Почетком октобра 1918. учестали су случајеви пљачкања на путу Рума–Ириг. После напада на пет жена на њему утврђено је да се ради о „опасним крадљивцима“

277 Bogumil Hrabak, *Dezerterstvo, zeleni kadar...*, 117–120, 126; Владица Томић, *Зелени кадар у Срему 1917/1918*, Зборник – Завичајни музеј Рума, Рума 1997, 135–139.

278 Исто, 140–144.

279 ИАС, КСС, СМ, П, 1918, Записници о убиствима Мила Утјешановића, Марка Кустурића и Јосипа Диковића.

Душану Ристићу и Светозару Дедићу из Руме. Реч је о двојици осамнаестогодишњака, вероватно дезертера мобилисаних те године. Са њима је био неидентификовани петнаестогодишњак из Босне, којег су звали Мали. Они су убили код Кипова Ирижанина Ђорђа Гудурића (10. октобра 1918). У то време дезертери су се шетали са оружјем не само по околини него и у самој Руми.[280] Почетком октобра тројица домобрана – наредник Бартол Бићанић, Фабијан Крајачић и Јован Бркић, су у Митровици тражила дезертере. Из њиховог извештаја види се да су се војни бегунци наоружани слободно кретали по граду, често у групама.[281]

Било је јасно да неће проћи пуно времена када ће дезертери покушати да у селима преузму власт у своје руке. Богатим људима, посебно ратним профитерима, зелени кадар је у Срему наметнуо септембра 1918. порез који није као до тада предаван тајно, него јавно. Све чешће су пљачкали богате људе. У селима по Фрушкој гори у другој половини септембра они постају локална власт против које није могло ништа ефикасно да се учини. Власници пустара, да би избегли веће проблеме, најчешће су излазили у сусрет свим захтевима дезертера, од новчаних исплата, до предаје хране. У октобру 1918. су почели да нападају локалну власт и пљачкају имовину државе. Био је то тренутак када су српске комите почеле да прелазе у Срем. На Саву је ускоро избила војска Краљевине Србије и било је питање дана када ће прећи реку.[282]

Мир у Брест–Литовску је требало да обезбеди повратак ратних заробљеника из Русије, као и војске са Истока, чиме би ојачала привреда и трупе на Југозападном фронту. Русија је изгубила велики део територије. У Украјини је основана народна република, којој је признат мир са Централним силама. Од краја фебруара 1918. аустроугарске трупе су заједно са немачким напредовале како би прузеле поверене области у Украјини. Отпора готово да није било. Аустроугарска је имала мање учешће у овоме пре свега кроз јединице под командом генерала Бем–Ермолија (Друга армија). Крајњи циљ је била Одеса у коју су ушли 13. марта 1918. док су монитори Двојне монархије пловили Дунавом и Црним морем.[283] У мају 1918. потписан је мир са Румунијом којим је она уступила нафтна поља на 99 година Немачкој (56%) и Аустроугарској (24%).[284] Током заузимања делова Украјине у трупама Двојне монархије се нашло и не-

280 ИАС, КСС, СМ, П, 1915–1918, Казнена пријава против Душана Ристића и Светозара Дедића.

281 Током пушкарања између домобрана и дезертера страдао је кадет 70. Петроварадинског пука Сава Симовљевић. (ИАС, КСС, СМ, П, 1918, Записник о убиству Саве Симовљевића)

282 Исто, 186–191.

283 А. И. Уткин, *Первая Мировая война*, 512; Spencer C. Tucker, *The Great War 1914–18*, 157.

284 Holger H. Herwig, *The First World War...*, 372-374.

што Срба, али није више било Сремаца који су делом пребачени на Италијански фронт, а делом враћени у Срем, на одмор.

И поред изузетно лоше ситуације Централне силе су размишљале о офанзиви на Италијанском фронту. Већина дивизија које су премештене са Источног фронта на Италијански, а да је у њима било Срба, стављене су у Једанаесту армију. Она је била у саставу Групе армија Конрад (фон Хецендорф), а њој је половином 1918. намењена офанзивна улога. Сремци и Бачвани су требали да продру од Монте Грапе до Басијана. Паралелно, западно од њих, ка југу да наступају 36. пешадијска и 42. ландвер дивизија и да заузму Светог Петра (36) и Виђенцу (42). Очекивања су била велика, али снаге мале, тако да је после неколико дана ова офанзива заустављена. Као Источни и Италијански фронт се распадао.[285] Половином 1918. део 70. Петроварадинског пука се налазио у Нађвараду (Великом Вараду) и за његово снабдевање је 27. августа дозвољено да се на подручју Сремске жупаније скупљају прилози у намирницама.[286] У то време су позивани становници Срема да пријаве дезертере из 28. ландвер пука, као и да их никако не крију у својим домовима. Позив је остао без одјека.[287]

У међувремену ојачале су снаге Антанте на Солунском фронту, где је септембра 1918. почела офанзива, у којој су се борили и Срби из Срема. Успех француске и српске војске био је изузетан, тако да је већ 30. септембра 1918. Бугарска капитулирала. За само две недеље Срби су прошли кроз Македонију, а 12. октобра су заузели Ниш. Команда аустроугарске војске је наредила размештај трупа на Дрини, Сави и Дунаву, али су њени напори били узалудни. Премештање 32. дивизије са Италијанског фронта на Дрину се показао као промашај иако су из ње издвојени Сремци, јер није било изгледа да ће се Срби из 70. Петроварадинског пука борити против српске војске. Главна снага која је стајала на путу српских трупа била је немачка армија, али је и она савладана после борби на Западној Морави. Генерал Кевеш, који је командовао армијском групом против српске војске, могао је само да повлачи своје трупе. Већ 1. новембра 1918. у Београд је ујахао војвода Петар Бојовић. Кевеш је повукао војску у Срем (аустроугарска 30, 9. и 59. пешадијска дивизија, алпски корпус и немачка 219. пешадијска дивизија) и Банат (већином немачке трупе), док је он прешао у Нови Сад.[288] На молбу Народног вијећа војвода Степа Степановић је ушао у Босну и Херцеговину. Југословенска (раније Српска) добровољачка дивизија са Сремцима у својим редовима је напредовала ка Скадру и Подгорици.[289] Аустроугарска се распала.

---

285 ÖULK, VII, Beilage 10, 13, 15–17, 20–22.

286 ИАС, Градско поглаварство Сремска Митровица, Прогласна књига (ИАС, ГПСМ, ПК), упис 405/1918.

287 ИАС, ГПСМ, ПК, упис 409/1918.

288 ÖULK, VII, Beilage 29.

289 Bogdan Krizman, *Raspad Austro–Ugarske...*, 121–134.

Проглашење одвајања из Аустроугарске државе Словенаца, Хрвата и Срба, 29. октобра 1918. и улазак најпре комита, а потом српске војске, која је брзо дошла до Фрушке горе и избила на Дунав, условио је поделе унутар зеленог кадра. Један део се са револуционарним тежњама приближио сеоској сиротињи и остао у Фрушкој гори, док је други део пришао новој власти и постао чинилац управе, штитећи своје поседе. У Срему, Бачкој и Банату је владала већа анархија него до тада. Давање одушка социјалним захтевима се претворило у пљачкање, мада га је у Срему било знатно мање него у Славонији, јер су се у њему припадници зеленог кадра били домаћи становници, који би пљачки могли да изложе само своје суседе. Власт која је тек формирана на социјалне немире и преврате није гледала благонаклоно, него је желела да их избегне. Од нестанка старе, до успостављања нове управе, коју је могла само да подржи српска војска, прошло је око десет дана, и то време представља период анархије, пљачке, безвлашћа. На удару су се нашли они који су имали нешто да понуде – храну, одећу, новац, све што је било вредно. Уласком српске војске коју прати изграња власти по селима и градовима престаје анархија. Изгреда је било и даље, али знатно мање него до тада и са слабијим резултатима.[290]

Бан Сремске жупаније је 29. октобра у споразуму са Народним вијећем прогласио увођење преких судова за злочине убиства, разбојништва, паљења, ремећење јавног реда или оштећење туђег поседа. За ове преступе је одређена смртна казна.[291] Коначно, улазак српских комита, а потом редовне војске у Срем, значио је почетак сређивања хаотичне ситуације и изградњу власти која је требало да успостави ред. У том циљу је 5. новембра 1918. вођа српске комитске чете у Сремској Митровици – Милун Милошевић, у име Заповедништва Краљевске српске војске у граду донео наредбу да све оно што је купљено од војске од њене опреме, а посебно оружје и муниција мора бити за 24. часа предато Градском поглаварству. Сви који су желели да задрже ловачке пушке морали су се обратити за издавање дозволе, а ако би код било кога после истека 24 часа било пронађено оружје или друга војна опрема, чекало га је стрељање. Грађани су замољени да за прехрану стоке донесу намирнице, док ту стоку не преузме српска војска. Уз то наредио је да „Сви иноземни т.ј. сви они, који нису припадници Југославије имаду се за 24 сата пријавити код ред. повереништва“.[292] Први документ који је донет после овога је наредба сремског жупана да је забрањено организовати чете по узору на српске комитске и да ће поступање у супротности са наредбом бити кажњено по законима српске војске. Ову наредбу је у Митровици прогласио њен предратни, а у новембру

290 Bogumil Hrabak, *nav. delo*, 287–300.
291 ИАС, ГПСМ, ПК, упис 422/1918.
292 ИАС, ГПСМ, ПК, упис 424/1918.

1918. поново постављени градоначелник Теодор Василић, што је био знак нормализације стања и увођења реда.[293] У ово доба (око 20. новембра 1918) поново су записници институција у Срему почели да се воде на ћирилици.[294]

Са променом политичких прилика у Аустроугарској почела се мењати и црквена ситуација. Администратор Николић је обавештен о формирању Народног Већа и Народне владе. Свештеници у Сремским Карловцима су захтевали од њега да јавно подржи стварање нове државне целине и да јој црквену имовину стави на располагање уз прекор да они то чине сами када већ нису добили позив свог надлежног духовног поглавара. Дали су му рок од 24 часа да се изјасни, захтевајући да се јавно огласи, изда проглас Народном већу, подржи нову средишњу власт и о томе обавести све свештенике и монахе, са потребним упутствима. Уколико то не учини тражили су да сноси потребне консеквенце.[295] Владика Мирон је изјавио да апсолутно подржава нову државу и тежње за слободом. У опширном одговору администратор је анализирао новонастало стање. Николић је одговорио свештеницима да као архијереј и духовни поглавар на њихову представку и захтев не може одговорити и да не прима њихов захтев. Што се тиче захтева Народног већа, владика је тврдио да их подржава, да их је раније узео у разматрање и да је посланица, свештеницима и народу већ спремљена за слање. Он је даље сматрао да се за 24 часа не може донети коначна одлука и да се сва питања црквене организације морају решити споразумом и разговором и никако на штету цркве. Свештеници су одговорили да их Николић није убедио и утешио својим одговором. Они су смтрали да се догађаји развијају брзо и да је црква дужна да реагује, како нецрквене организације не би решавале црквено питање. Свештенство је тврдило да није хтело да окрњи власт архијереја већ да је оснажи и да стога жали због неподаштавања од стране свог црквеног поглавара (15. новембар 1918).[296] Владика Мирон је обавештен од повереника за богоштовље Народног већа да све ингренеције некдашње Владе и бана Хрватске и Славоније прелазе у његову ингеренцију и да се о томе обавесте сви свештеници и епископи.[297]

Ускоро је уследила посланица владике Мирона Николића у којој је позивао на мир, организовање државе са свим сугрђанима без обзира на веру и народност, на општу слогу, хришћанску љубав и помирење (28. новембар

293 ИАС, ГПСМ, ПК, упис 425/1918.

294 ИАС, ГПСМ, ПК, упис 430/1918.

295 Проглас су потписали архимандрит др Викентије Вујић, прота Димитрије Руварац, јереј Стеван Стратимировић, др Максимилијан Хајдин, ђакон др Мојсије Стојковић, прота Јован Јеремић, професор Јован Живковић, професор Никола Ђурић, јереј др Димитрије Стефановић, јеромонах Пантелејмон Лазић, Филарет Гранић, др Иринеј Ћирић, јереј Григорије Микић, јеромонах Мојсије Стратимировић, јеромонах Методије Суботић. (АСАНУК, МПА, А, 268/1918)

296 АСАНУК, МПА, А, 271/1918.

297 АСАНУК, МПА, А, 280/1918.

1918).[298] Дана 20. децембра 1918. у Сремским Карловцима, владика Николић је поздравио нову државу Срба, Хрвата и Словенаца и краља Петра Карађорђевића. Издато је упутство да се у црквама на молитвама помиње „...наш Благовјерни и Христољубиви Государ и краљ наш Петар Први“.[299] Нешто раније Николић је честитао краљу Петру славу Св. Андреја Првозваног, а лично му је захвалио регент Александар.[300] Искоро је почео процес уједињења цркава и обнове Патријаршије у којем је истакнуту улогу имала јерархија Карловачке митрополије.

Како се приближавала јесен 1918. године тако су изгледи за опстанак Аустроугарске били све мањи. На почетку октобра Тихомир Остојић је у Суботици одржао састанак на којем је решено да се у погледу судбине југословенских народа као меродавна сматра Мировна конференција, али и да се судбина Баната, Бачке и Барање веже за будућу југословенску државу. Две недеље касније (16. октобра 1918) цар Карло је донео манифест *Мојим верним народима*, али је ово била закаснела реакција, обећање о преуређењу државе чији поданици више нису желели да живе у њој. Колико је ово било недовољно сведочи то што је угарска 25. октобра прогласила своје отцепљење од Аустрије. Нови мађарски премијер гроф Михаљ Карољи, који је Србима нудио широку аутономију, али је и то било закаснео предлог, јер су Срби гледали не у Будимпешту, него у Београд.[301]

Срби, Хрвати и Словенци су 5. октобра 1918. основали Народно веће, које је требало да брани интересе поменута три народа, али радикали Јаше Томића, нису гледали са пуно наклоности према овом органу, него су све више утицали на Србе да се директно повежу и на уједињењу раде са Београдом, а не са Загребом. У таквој ситуацији на крају октобра, почело је оснивање народних одбора и народних већа са задатком да у миру преузму власт од Мађара. Јаша Томић је са виђенијим политичарима одржао састанак у згради Матице српске 3. новембра. На њему је основана Народна стража како би пазила на имовину, одржавала ред и мир. Народни одбор у Новом Саду је имао водећу улогу код Срба у Јужној Угарској. На његовом челу се налазио вођа радикала Јаша Томић. Енергичан и предузимљив одмах је кренуо у акцију организовања Срба из Новог Сада, Шајкашке и целе Бачке у циљу присаједињења Краљевини Србији. Свестан важности момента, без много компромиса, Томић је желео да оствари циљ које су пре њега имале генерације пречанских Срба. Брзо је успоставио и додир са српском војском. Њен улазак у Срем, Банат, Бачку и Барању

298 АСАНУК, МПА, А, 283/1918.
299 АСАНУК, МПА, А, 292/1918.
300 АСАНУК, МПА, А, 284/1918.
301 Дејан Микавица, Ненад Лемајић, Горан Васин, Ненад Нинковић, *Срби у Хазбуршкој Монархији 1526-1918*, књ 2, 524-534; Микавица Дејан, Васин Горан, Нинковић Ненад, *Пречански Срби у Великом рату 1914-1918,* 324-327.

представљао је важну етапу у циљу сједињења ових крајева са Краљевином Србијом. Позиви који су упућивани српској војсци са молбама да она пређе Саву и Дунав сведоче да су Срби добро схватали историјски тренутак у којем су се нашли. Лист *Српски глас* је свакодневно позивао на сједињење пречанских Срба и превазилажења унутрашњих раздора, као и очување свега што је српско у даним распада Монархије.[302]

Улазак мајора Војислава Бугарског у Нови Сад 9. новембра 1918, на челу српске војске изазвао је неописиво одушевљење и окупљање око 40.000 Срба из Новог Сада и околине са превсходно идејом за уједињењем са Краљевином Србијом. Ускоро је Српски народни одбор преузео сву власт у Новом Саду (13. новембра 1918). Почеле су припреме за Велику народну скупштину планирану за 25. новембар 1918. На њој су представници Срба, Буњеваца и осталих Словена из Бачке, Баната и Барање једногласно одучити да се сједине са Краљевином Србијом и умоле њену Владу да их заступа на мировној конференцији.

Као у Банату, Барањи и Бачкој и народни одбори по селима и градовима Срема су радили на припреми уједињења са Србијом, а за то су овде били најзаслужнији радикали предвођени Жарком Миладиновићем. Јасно је било да он води политику у складу са схватањима Јаше Томића који је изјављивао да „Хоћемо да обучемо прво српску кошуљу, јер нам је она најближа, а после тога заогрнућемо се и огртачем Југословена." Народна већа Срема су се састала 24. новембра 1918. у Руми, где је било око 700 учесника. Они су усвојили резолуцију са следећим тачкама:

1. Данашњи збор изасланика народних већа из Срема тражи да се оствари јединствена и демократски уређена држава СХС под династијом Карађорђевића и очекује се и од Народног већа у Загребу да се што пре оствари јединствена заједничка влада са седиштем у Београду.

2. За случај племенског или политичког цепања изјављују заступници народних већа у Срему, као изасланици народа, да се одлучују за непосредно присаједињење Срема Краљевини Србији.

3. За тај случај желимо да нас на конференцији мира заступа Краљевска српска влада.[303]

Наведени захтеви су предати следећи дан Великој народној скупштини у Новом Саду која је прогласила уједињење Баната, Бачке и Барање са Србијом, кроз коју је ушла у ширу заједницу – Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца, 1. децембра 1918. Заветна мисао пречанских Срба, уједињење са Краљевином Србијом је испуњена.

302 Микавица Дејан, Васин Горан, Нинковић Ненад, *Пречански Срби у Великом рату 1914-1918,* 329-334.

303 Драго Његован, *Документа о присаједињењу Срема, Баната, Бачке и Барање Србији 1918*, Нови Сад 2017, 43–47.

* * *

Срем је 1918. после великих искушења које је у рату доживео, постао део новостворене Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Он је, ако се посматрају области Аустроугарске у којима је било српског становништва, поред Босне и Херцеговине био територија која је највише разорена и у којој је српско становништво пропатило. Био је једна од неколико области Двојне монархије у којој се војска понашала као на окупираној земљи и у којој су се десили озбиљни злочини, убиства, прогони и интернације. Поред свега тога Срем је војсци те Монархије дао војнике српске националности у неколико војних формација, чак и онда када су њихове породице доживљавале најтеже тренутке. На његовој територији су вођене борбе између аустроугарске и војске Краљевине Србије 1914. а био је подручје за наступање ка југу, због чега је број војника у њему био већи него у централним деловима државе. Штавише, Команда за Банат и Срем, а повремено и цео Јужни фронт се налазила у Петроварадину. Притисак војске, у етничком смислу различитом у односу на сремско становништво, уз ратну пропаганду, створио је пред упад српске војске 1914, током и после њега, такву психозу, да је између Срема и окупиране Мачве било мало разлике. Убиства са елементима злочина пониклих из најнижих људских страсти, пљачкање и спаљивање кућа, гажење моралних норми, понижавање и интернација створили су од Срема област под константним притиском. Када је ово нестало, а становништво враћено у спаљена села њихова материјална ситуација је довела до социјалних проблема, који су нашли добро упориште у зеленом кадру, створеном већином од дезертера са Источног фронта. Њихово присуство је видљиво од времена после Брусиловљеве офанзиве, а посебно од половине 1917. Они у Срему нису били проблем за становништво међу којима су биле породице, пријатељи и рођаци дезертера, али су постајали све већи изазов за локалне власти, несавладив од половине 1918. Зелени кадар, односно бивши дезертери, су већ пред улазак српске војске у Срем у њему представљале локалну власт, тако да су јединице могле несметано да напредују даље, док су Срби на Збору у Руми потврдили своје опредељење да иступе из Аустроугарске. Испунила се идеја коју су генерацијама заступали Милетићеви либерали, Уједињена Омладина, касније Михаило Полит Десанчић и Јаша Томић, да се брани и по сваку цену чува српски национални идентитет, а у погодном моменту крене у процес сједињења са Краљевином Србијом. Срем је у дугом периоду словио као место очувања српске националне традиције и симбол црквеног јединства Срба из Монархије, стога су одлуке Румског збора важне за склапање мозаика о пресудним новембарским данима 1918 године. Срби из јужних делова Аустроугарске сјединили су се са Краљевином Србијом. Почињала је нова страница историје Срба у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца. Уследила су нова страдања у Другом светском рату у фашистичкој НДХ, а модел је био постављен у периоду Великог рата 1914-1918.

ПРИЛОЗИ:

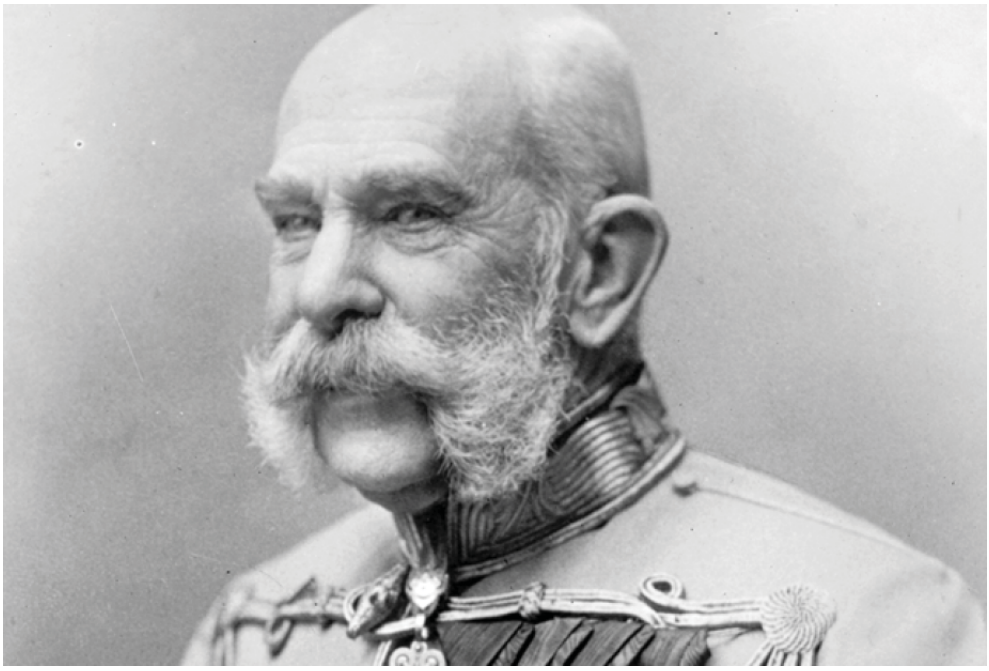

Цар Франц Јозеф 1830-1848-1916.

Надвојвода, престолонаследник Франц Фердинанд 1863-1914.

Напади и пљачке српских продавница у Сарајеву после Видовданског атентата

Мапа Сремске жупаније

Фелдмаршал Едуард фон Бем-Емоли 1856-1941. командант Друге армије

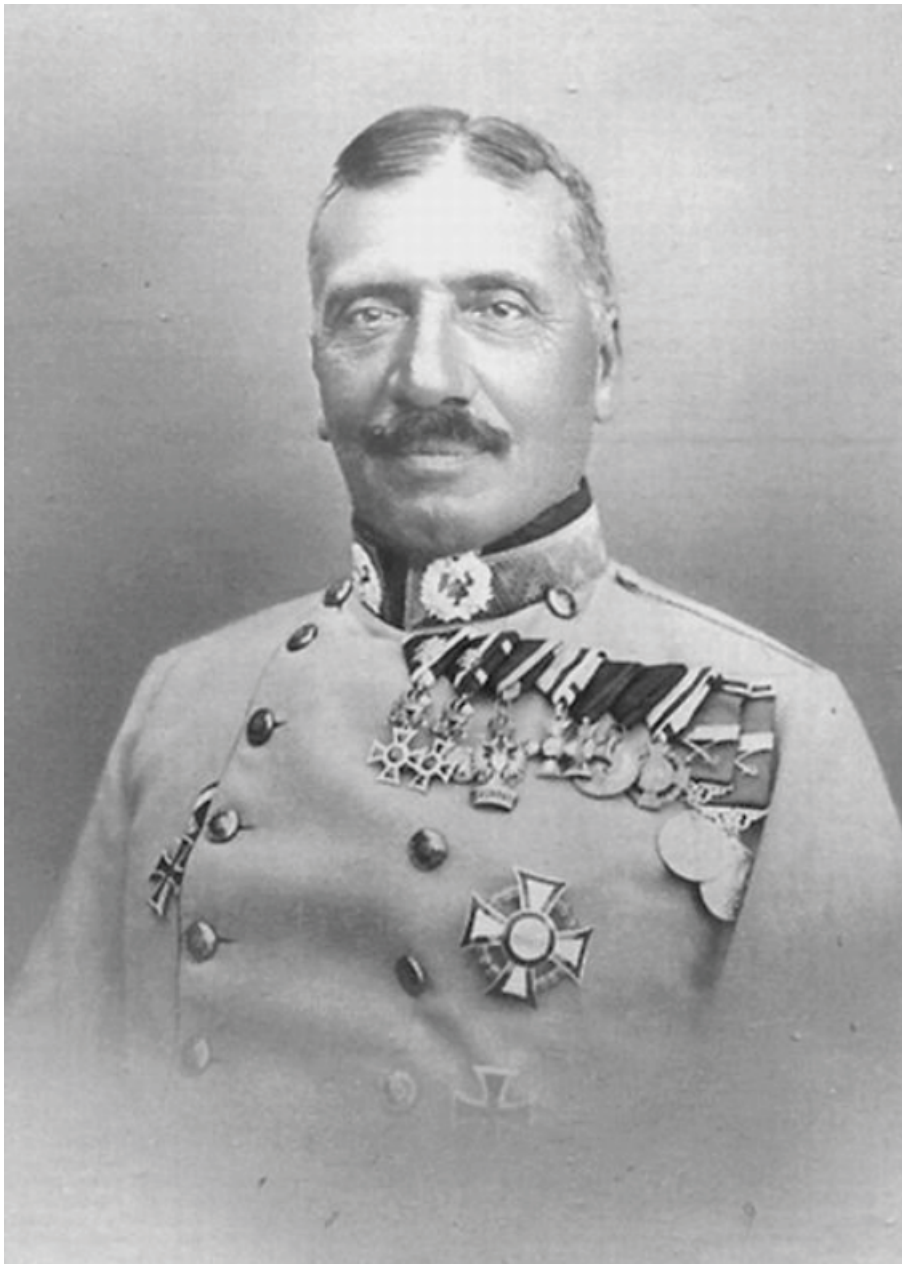

Генерал Карл фон Пфланцер-Балтин 1855-1925. командант Седме армије

Мост између Шапца и Кленка (AT-OeStA KA BS I WK Fronten Serbien, 434)

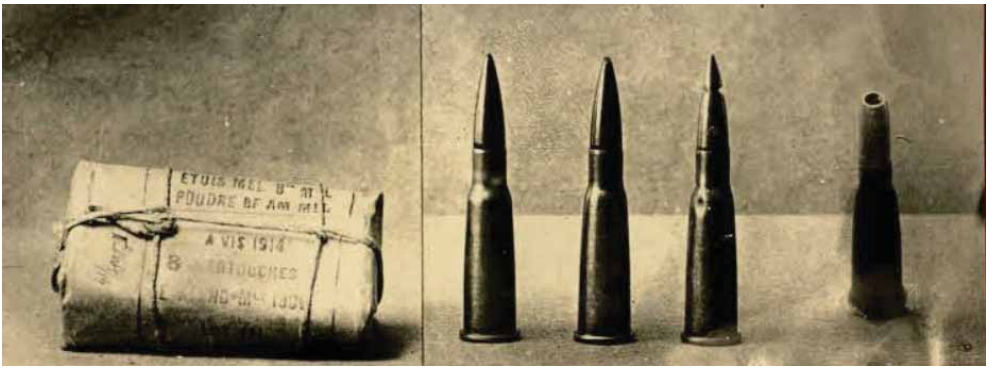

Дум дум меци коришћени у Бици на Легету
(AT-OeStA KA BS I WK Fronten Serbien, 512)

Аустроугарски хусари у Земуну (AT-OeStA KA BS I WK Fronten Serbien, 495)

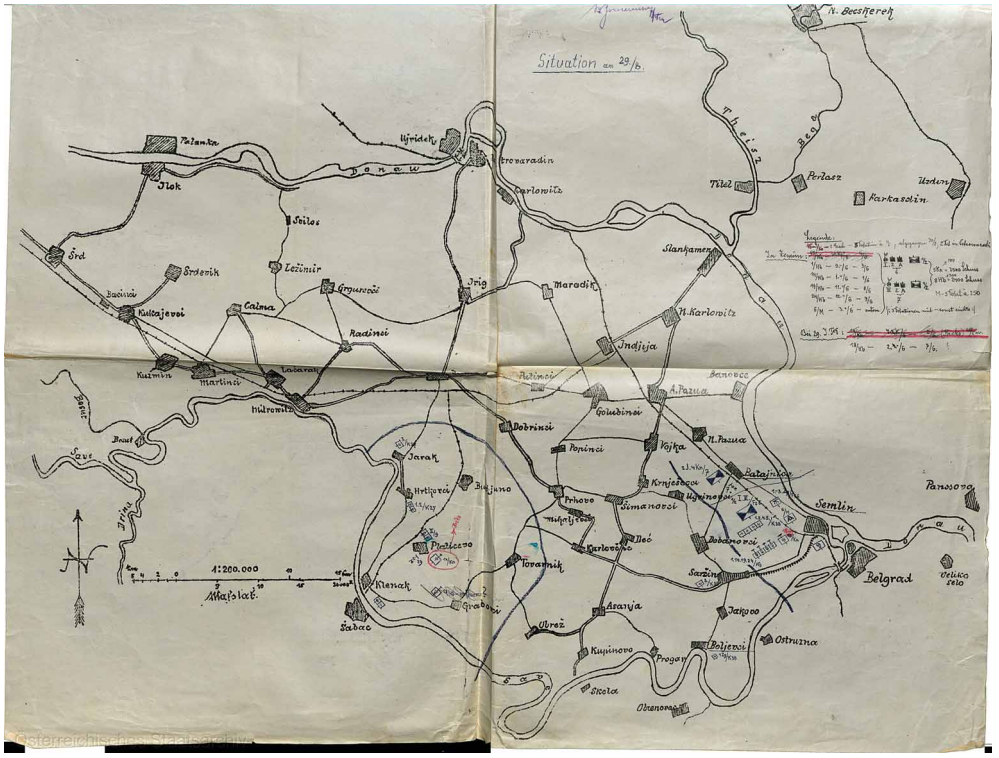

Размештај војске у Срему 29. августа 1914. (AT-OeStA, KA, FA, NFA, GAK, Balkan-Russland AGKdo Syrmien-Banat 792)

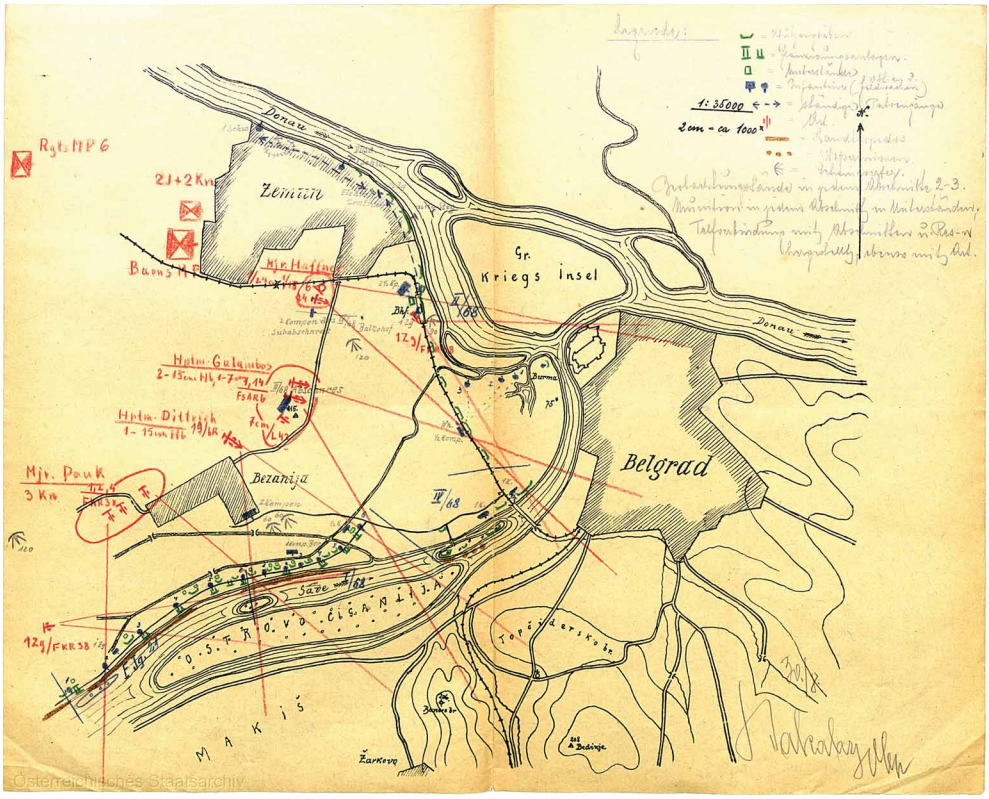

Распоред војске у делу Срема 30. августа 1914.

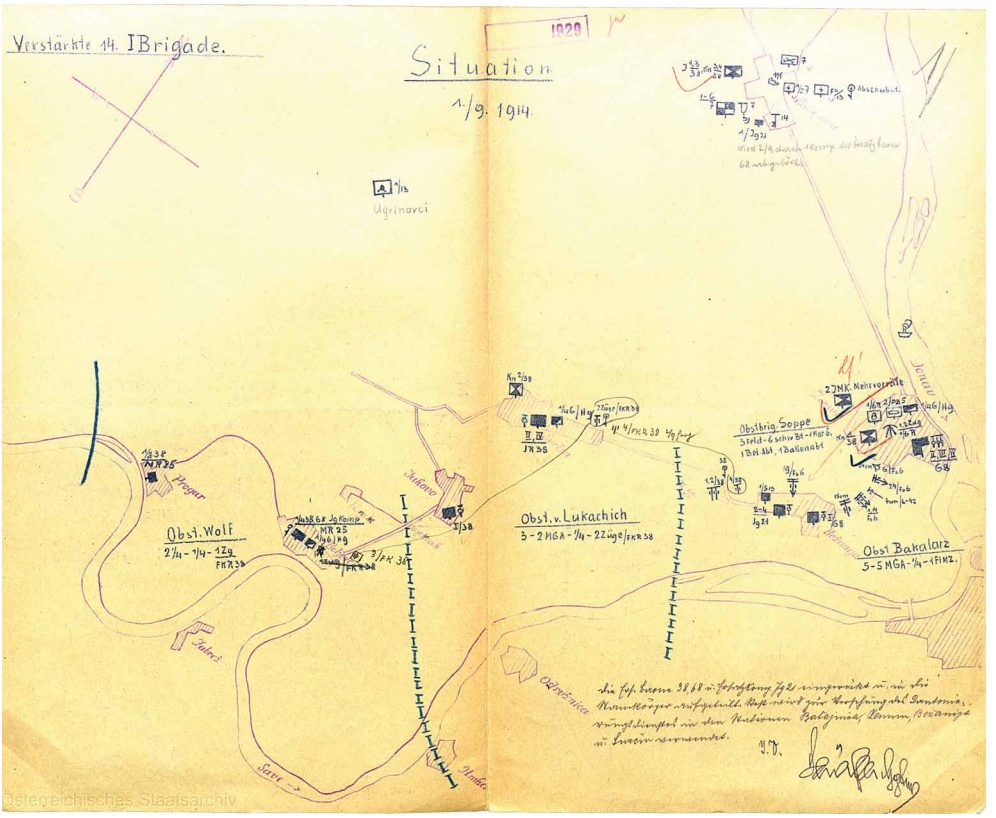

Стање војске у Срему 1. септембра 1914.

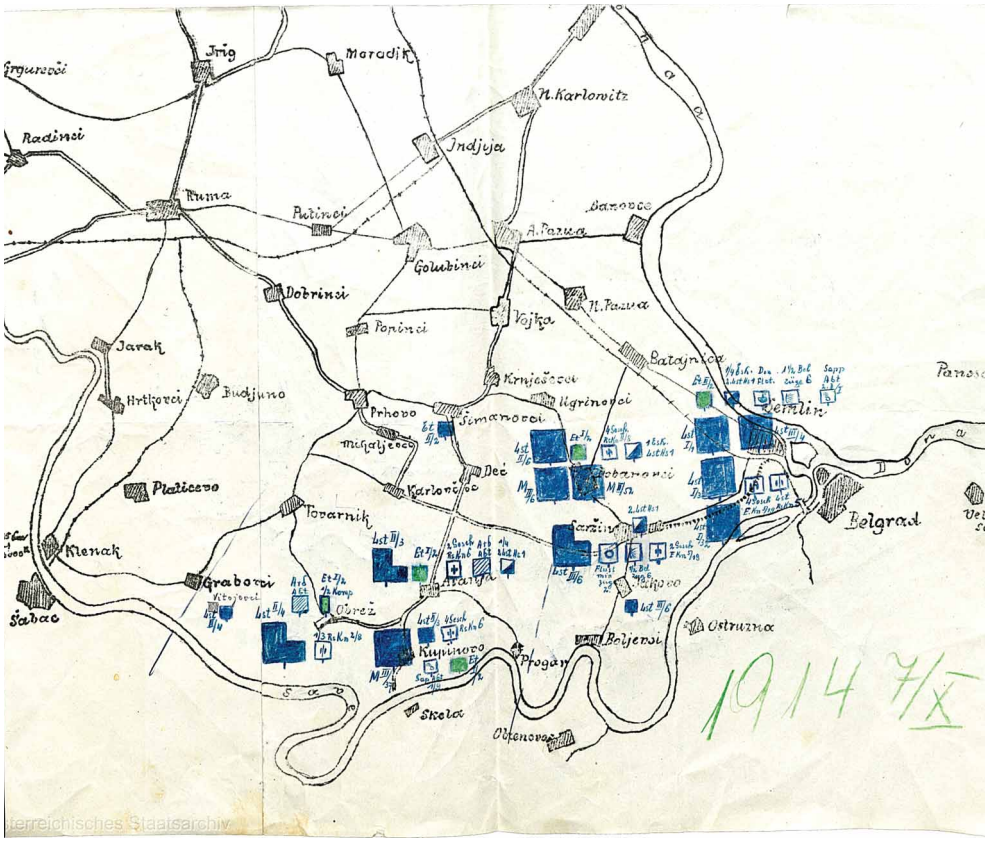

Концентрација трупа у Доњем Срему 7. октобра 1914.
(AT-OeStA, KA, FA, NFA, GAK, Balkan-Russland AGKdo Syrmien-Banat 792)

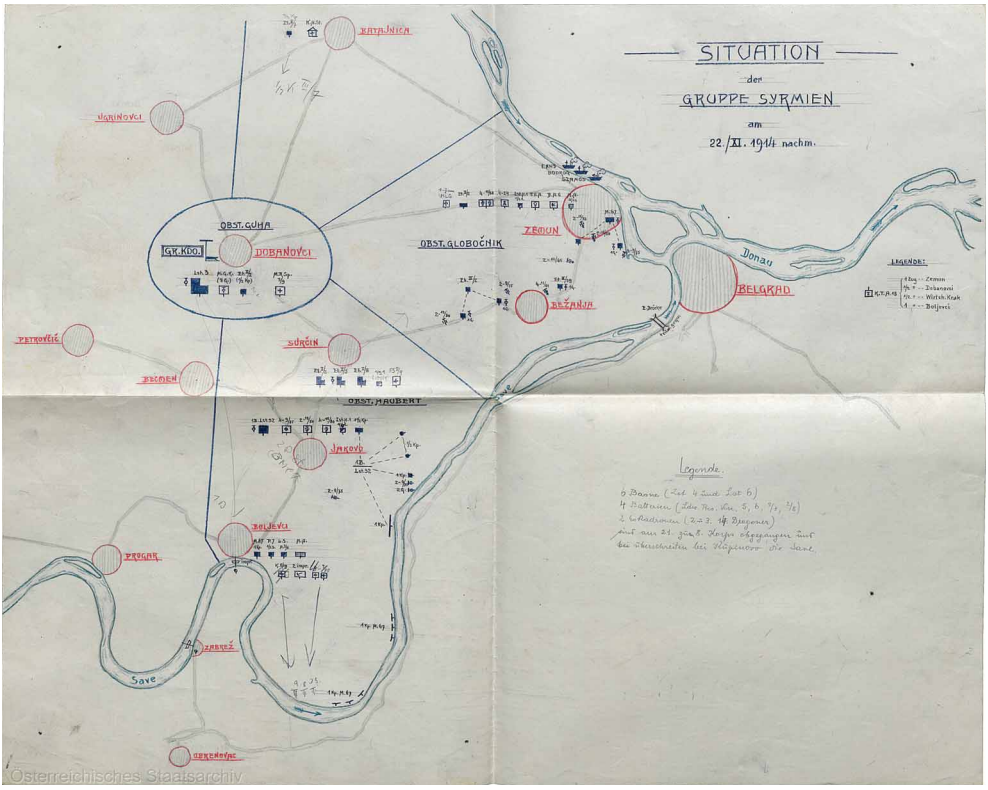

Војска у Срему 22. новембра 1914.
(AT-OeStA, KA, FA, NFA, GAK, Balkan-Russland AGKdo Syrmien-Banat 792)

Администратор Карловачке митрополије пакрачки епископ Мирон Николић

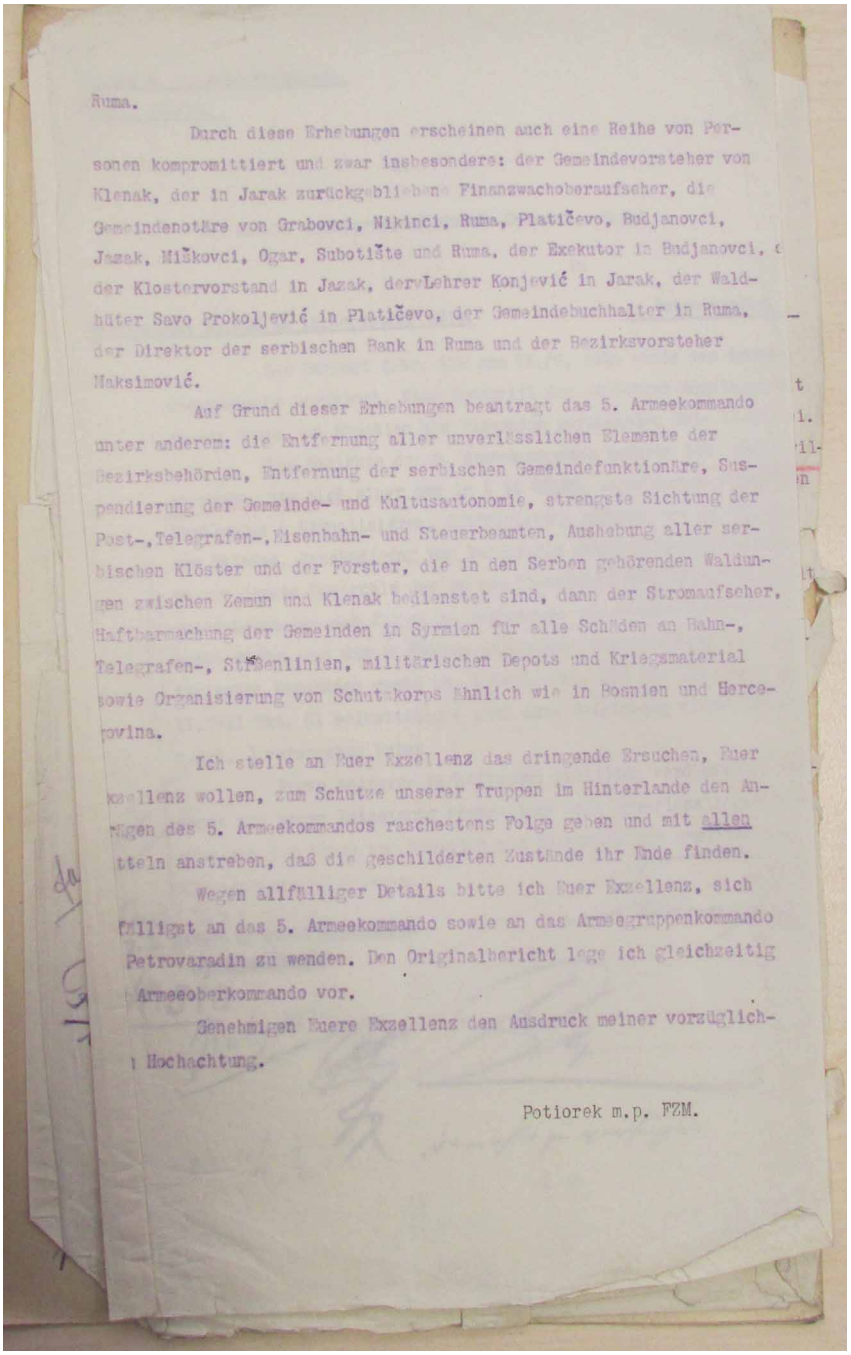

Ruma.

Durch diese Erhebungen erscheinen auch eine Reihe von Personen kompromittiert und zwar insbesonders: der Gemeindevorsteher von Klenak, der in Jarak zurückgebliebene Finanzwachoberaufseher, die Gemeindenotäre von Grabovci, Nikinci, Ruma, Platičevo, Budjanovci, Jazak, Miškovci, Ogar, Subotište und Ruma, der Exekutor in Budjanovci, der Klostervorstand in Jazak, der Lehrer Konjević in Jarak, der Waldhüter Savo Prokoljević in Platičevo, der Gemeindebuchhalter in Ruma, der Direktor der serbischen Bank in Ruma und der Bezirksvorsteher Maksimović.

Auf Grund dieser Erhebungen beantragt das 5. Armeekommando unter anderem: die Entfernung aller unverlässlichen Elemente der Bezirksbehörden, Entfernung der serbischen Gemeindefunktionäre, Suspendierung der Gemeinde- und Kultusautonomie, strengste Sichtung der Post-, Telegrafen-, Eisenbahn- und Steuerbeamten, Aushebung aller serbischen Klöster und der Förster, die in den Serben gehörenden Waldungen zwischen Zemun und Klenak bedienstet sind, dann der Stromaufseher, Haftbarmachung der Gemeinden in Syrmien für alle Schäden an Bahn-, Telegrafen-, Straßenlinien, militärischen Depots und Kriegsmaterial sowie Organisierung von Schutzkorps ähnlich wie in Bosnien und Hercegovina.

Ich stelle an Euer Exzellenz das dringende Ersuchen, Euer Exzellenz wollen, zum Schutze unserer Truppen im Hinterlande den Anträgen des 5. Armeekommandos raschestens Folge geben und mit allen Mitteln anstreben, daß die geschilderten Zustände ihr Ende finden.

Wegen allfälliger Details bitte ich Euer Exzellenz, sich gefälligst an das 5. Armeekommando sowie an das Armeegruppenkommando Petrovaradin zu wenden. Den Originalbericht lege ich gleichzeitig dem Armeeoberkommando vor.

Genehmigen Euere Exzellenz den Ausdruck meiner vorzüglichen Hochachtung.

Potiorek m.p. FZM.

Поћорекова наредба о хапшењима у Срему из септембра 1914.
AT-OeStAKA FA NFA GAK Balkan-Russland AGKdo Syrmien-Banat 796

Стражари у Сремској Митровици (AT-OeStA, KA BS I WK Fronten Serbien, 382)

Стражари код моста у Сремској Митровици
(AT-OeStA, KA BS I WK Fronten Serbien, 378)

Заробљени Срби у Сремској Митровици
(AT-OeStA, KA BS I WK Fronten Serbien, 385)

Заробљени Срби у Сремској Митровици (AT-OeStA, KA BS I WK Fronten Serbien, 386)

Заробљени Срби у Сремској Митровици
(AT-OeStA, KA BS I WK Fronten Serbien, 387)

Заробљени Срби у Сремској Митровици
(AT-OeStA, KA BS I WK Fronten Serbien, 389)

транспорт намирница Рума (AT-OeStA, KA, BS, I, WK, Fronten Serbien, 5)

Железничка станица у Рими (AT-OeStA KA BS I WK Fronten Serbien, 546)

Истовар ратне поште у Руми (AT-OeStA KA BS I WK Fronten Serbien, 542)

Рума (AT-OeStA KA BS I WK Fronten Serbien, 435)

Румска улица (AT-OeStA KA BS I WK Fronten Serbien, 551)

Улица у Руми на почетку рата (AT-OeStA KA BS I WK Fronten Serbien, 436)

Изградња брода за превоз коња (AT-OeStA, KA BS I WK Fronten Serbien, 240)

Монитори код Земуна (AT-OeStA KA BS I WK Fronten Serbien, 486)

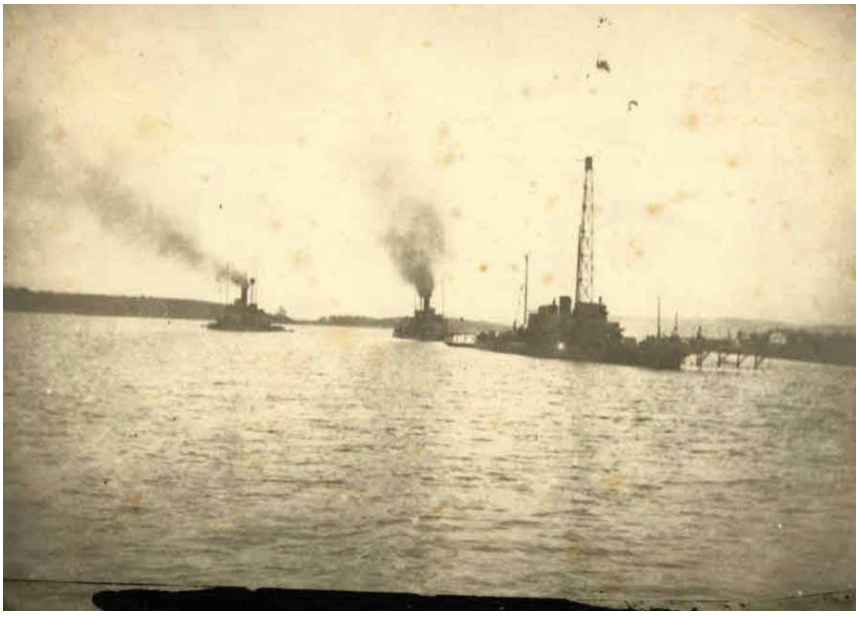

Монитори на Дунаву (AT-OeStA KA BS I WK Fronten Serbien, 481)

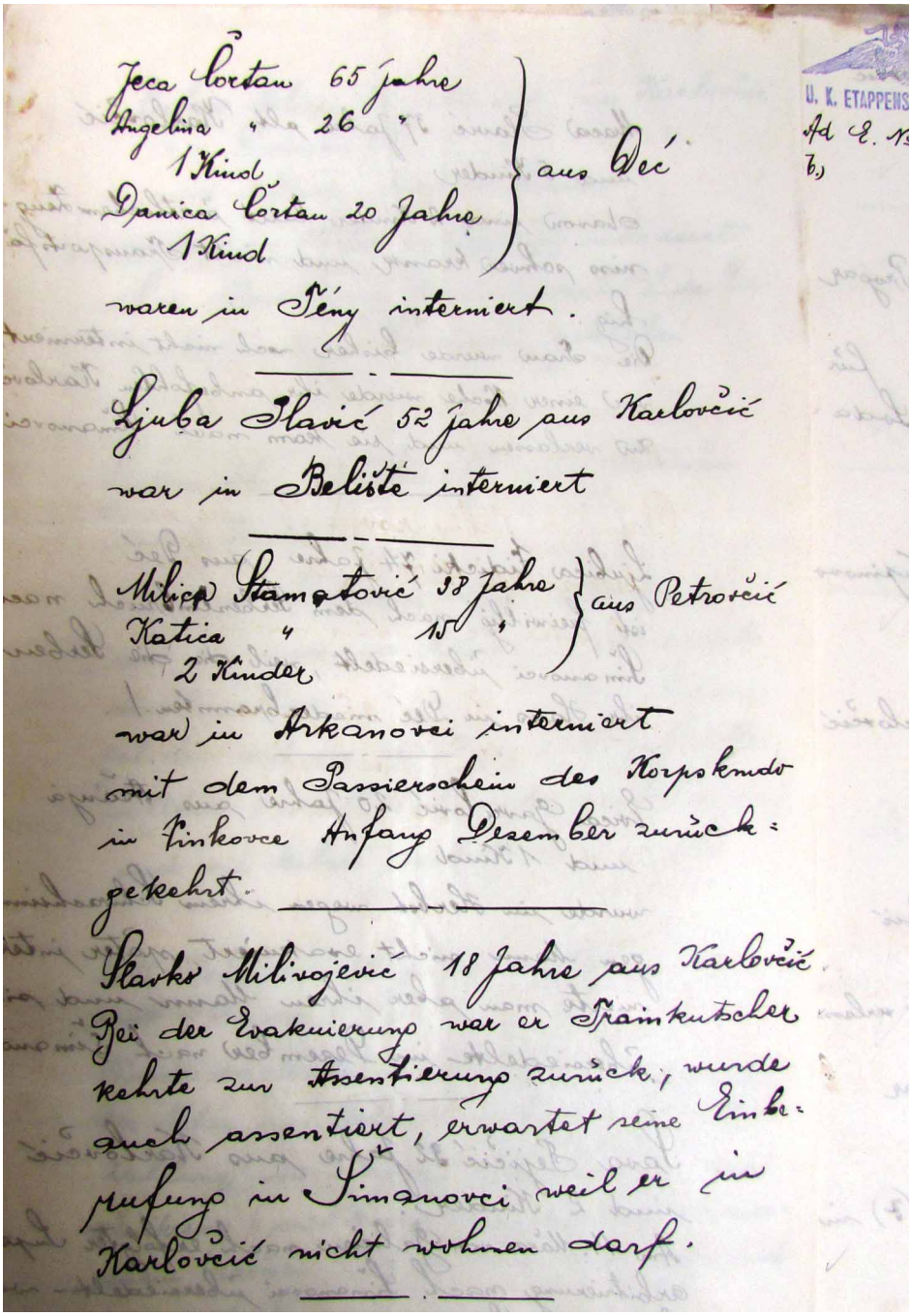

Jeca Čortan 65 Jahre
Angelina " 26 "
1 Kind
Danica Čortan 20 Jahre
1 Kind
} aus Dec

waren in Tény interniert.

Ljuba Plavić 52 Jahre aus Karlovčić
war in Belište interniert

Milica Stamatović 38 Jahre
Katica " 15 "
2 Kinder
} aus Petrovčić

war in Arkanovci interniert
mit dem Passierschein des Korpskmdo
in Tinkovce Anfang Dezember zurück-
gekehrt.

Slavko Milivojević 18 Jahre aus Karlovčić
Bei der Evakuierung war er Trainkutscher
kehrte zur Assentierung zurück, wurde
auch assentiert, erwartet seine Einbe-
rufung in Šimanovci weil er in
Karlovčić nicht wohnen darf.

Део списка повратника из интернације јануара и фебруара 1915.
OeStA KA FA NFA G

Одмор војске у Кленку (AT-OeStA, KA BS I WK Fronten Serbien, 9

Пољска кухиња у Кленку (AT-OeStA, KA BS I WK Fronten Serbien, 15)

Раздвајање моста између Мачванске и Сремске Митровице
(AT-OeStA, KA BS I WK Fronten Serbien, 243

Ратни мост између Сремске и Мачванске Митровице
(AT-OeStA, KA BS I WK Fronten Serbien, 397)

Ратни мост у Митровици (AT-OeStA KA BS I WK Fronten Serbien, 745)

Словенац, Хрват и Аустријанац у Кленку
(AT-OeStA, KA BS I WK Fronten Serbien, 17)

Уланер купује вунене ствари за зиму у Кленку
(AT-OeStA, KA BS I WK Fronten Serbien, 12)

Уништени мост између Земуна и Београда
(AT-OeStA KA BS I WK Fronten Serbien, 457)

Улица у Земуну 1914-1918 (AT-OeStA KA BS I WK Fronten Serbien, 497)

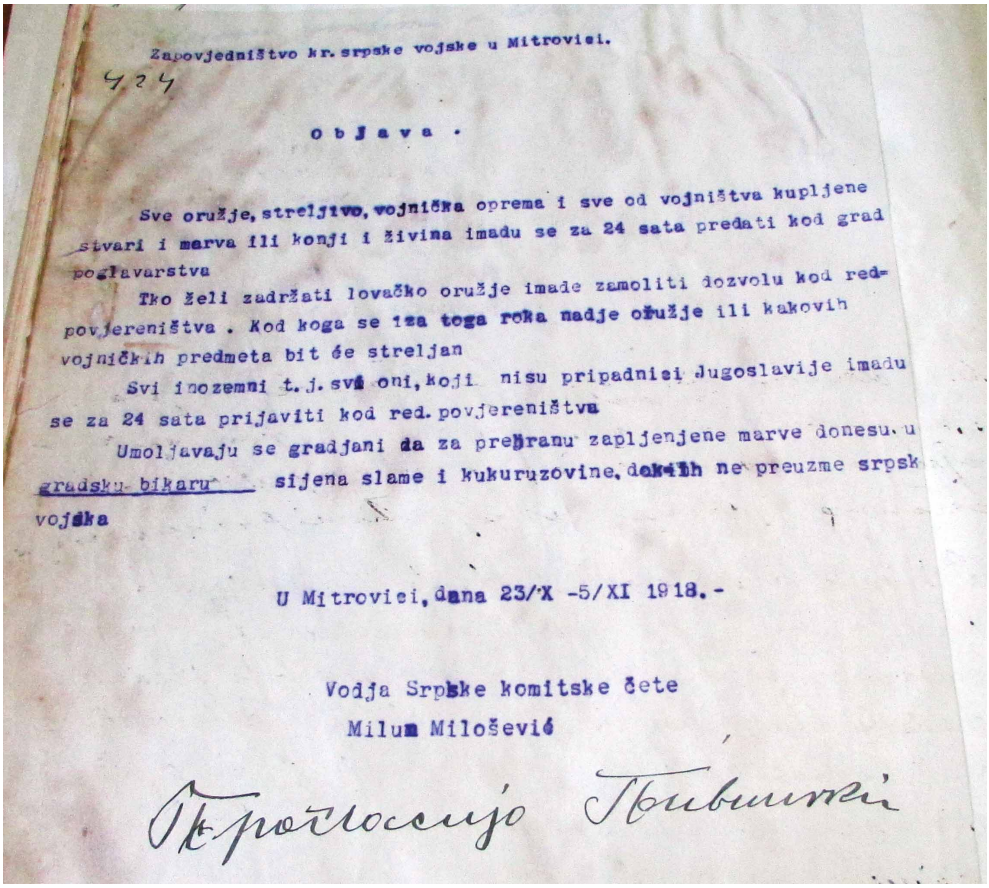

Zapovjedništvo kr. srpske vojske u Mitrovici.

424

Objava.

Sve oružje, streljivo, vojnička oprema i sve od vojništva kupljene stvari i marva ili konji i živina imadu se za 24 sata predati kod grad poglavarstva

Tko želi zadržati lovačko oružje imade zamoliti dozvolu kod red-povjereništva. Kod koga se iza toga roka nadje oružje ili kakovih vojničkih predmeta bit će streljan

Svi inozemni t. j. svi oni, koji nisu pripadnici Jugoslavije imadu se za 24 sata prijaviti kod red. povjereništva

Umoljavaju se gradjani da za prehranu zapljenjene marve donesu u gradsku bikaru sijena slame i kukuruzovine, dokih ne preuzme srpska vojska

U Mitrovici, dana 23/X -5/XI 1918.-

Vodja Srpske komitske čete
Milum Milošević

Прочлосиjо Пивничкi

Наредба Краљевске српске војске у Сремској Митровици од 5. новембра 1918.

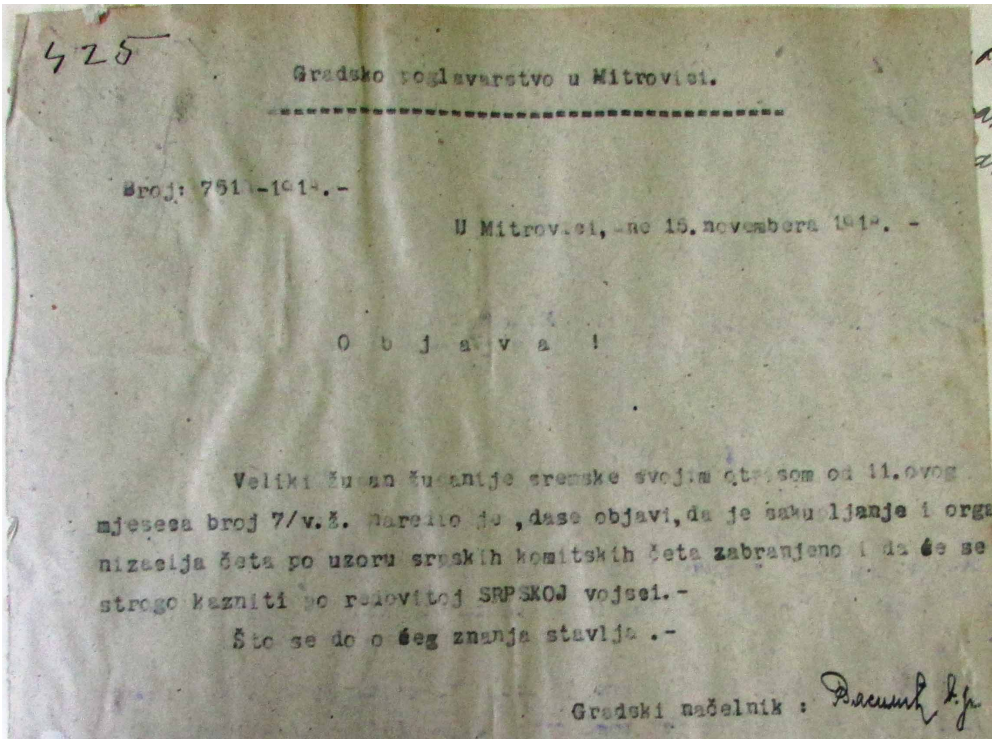

425

Gradsko poglavarstvo u Mitrovici.

Broj: 751[illegible]-1918.-

U Mitrovici, dne 15. novembera 1918. -

O b j a v a !

Veliki župan županije sremske svojim otpisom od 11. ovog mjeseca broj 7/v.ž. naredio je, dase objavi, da je sakupljanje i organizacija četa po uzoru srpskih komitskih četa zabranjeno i da će se strogo kazniti po redovitoj SRPSKOJ vojsci.-

Što se do o ćeg znanja stavlja .-

Gradski načelnik : Василић в.р.

Објава градоначелника Теодора Василића од 15. новембра 1918.

Краљ Александар Карађорђевић